

Tatu Salo

VARHAISUOMEN JA VANHAN KIRJASUOMEN ORTOGRAFINEN VARIATIO

Informaatioteknologian ja viestinnän tiedekunta

Pro gradu -tutkielma

Huhtikuu 2021

TIIVISTELMÄ

Tatu Salo: Varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen ortografinen variaatio
Pro gradu -tutkielma 65 sivua + liitteet 5 sivua
Tampereen yliopisto
Kielten tutkinto-ohjelma, suomen kielen opintosuunta
Huhtikuu 2021

Tämän pro gradu -tutkimuksen aiheena on suomen kirjakielen ortografian vakiintuminen varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen aikana. Tutkimuksessa verrataan keskiajalla kirjoitettua suomen kieltä eli varhaisuomea 1500–1800-luvuilla kirjoitettuun suomen kieleen eli vanhan kirjasuomeen. Varhaisuomea edustava aineisto on 1435–1490 kirjoitetut suomea koskevat ruotsinkieliset asiakirjat Reinhold Hausenin editoimista teoksista *Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis* [1890] sekä *Finlands medeltidsurkunder* [1910–1935]. Vanhan kirjasuomen aineistot ovat Mikael Agricolan vuosien 1544–1551 kirjallinen tuotanto, vuoden 1644 raamatunkäännös *Koko pyhä Raamattu* ja vuosina 1705–1809 kirjoitetut almanakkatekstit.

Tutkimuksessa vertaillaan kolmentoista suomenkielisen sanan kirjoitusasuja neljässä aineistossa. Sanat ovat *mäki*, *kivi*, *kallio*, *vuori*, *kylä*, *poika*, *selkä*, *lampi*, *lammas*, *niitty*, *viisas*, *joki* ja *teko*. Jos sanalla on monta kirjoitusasua, joista yksikään ei kata suurta osuutta sen esiintymistä, sen ortografia on epäjohdonmukainen. Jos sanalla ei ole suurta määrää rinnakkaisia kirjoitusasuja ja yksi niistä on selkeästi käytetyin, sen ortografiaa voi kutsua johdonmukaiseksi. Vertailen tästä analyysistä saamiani tuloksia aineistojen välillä selvittääkseni, varioiko toisen aineiston ortografia tarkasteltavien sanojen osalta kokonaisuudessaan enemmän kuin toisen ja vastaako niiden järjestys ortografian johdonmukaisuuden mukaisesti niiden järjestystä kirjoitusajankohdan mukaisesti. Tarkastelen ortografista variaatiota yksityiskohtaisemmin äänteiden *ä*, *i* ja *k* kohdalla. Tutkielman lopuksi esitän joitain arvioita siitä, mistä kielenulkoisista tekijöistä löydetty erot voisivat johtua.

Tutkimuksen päätulos on, että vuosina 1435–1490 kirjoitettu aineisto on ortografialtaan epäjohdonmukaisempi kuin yksikään kolmesta tutkimukseen sisällytystä vanhan kirjasuomen aineistosta. Vuoden 1642 raamatunkäännös *Koko pyhä Raamattu* on ortografialtaan aineistoista johdonmukaisin, 1705–1809 almanakkatekstit toiseksi johdonmukaisin, Mikael Agricolan tuotanto toiseksi epäjohdonmukaisin ja 1435–1490 kirjoitetut asiakirjat kaikkein epäjohdonmukaisin. Suomen kirjakielen ortografia ei siis ole vakiintunut täysin aineistojen ilmestymisjärjestyksen mukaisesti, mikä on selitettävissä osittain kielenulkoisilla tekijöillä. Osa 1435–1490 asiakirjojen yleisimmistä kirjoitusasuista noudattaa nykyisiä suomen oikeinkirjoituksen normeja ja kirjain-äännevastaavuutta tarkemmin kuin Agricolan tuotannon ja *Biblian* (1642) yleisimmät kirjoitusasut, mutta asiakirjat eivät kokonaisuudessaan noudata kyseisiä normeja yhtä hyvin kuin muut tutkimusaineistot.

Avainsanat: historiallinen kielitiede, suomen kirjakieli, ortografia, varhaisuomi, vanha kirjasuomi

Tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck –ohjelmalla.

SISÄLLYS

1 JOHDANTO	3
1.1 Ortografian tutkimus ja filologia	4
1.2 Vanhan kirjasuomen ja varhaissuomen tutkimus ja lähteet	5
2 TUTKIMUSKYSYMYKSET JA TUTKIMUSAINEISTO	8
2.1 Tutkimuskysymykset	8
2.2 Tutkimusaineisto	8
2.2.1 <i>Registrum ecclesiae Aboensis ja Finlands medeltidsurkunder</i>	
2.2.2 Mikael Agricolan kirjallinen tuotanto	
2.2.3 <i>Koko Pyhä Raamattu</i> (1642)	
2.2.3 Almanakkatekstit (1705–1809)	
3 OIKEINKIRJOITUSJÄRJESTELMÄT JA TUTKIMUSMENETELMÄ	16
3.1 Oikeinkirjoitusjärjestelmät	16
3.2 Kirjakielen statussuunnittelu ja standardisointi	17
3.3 Tutkimusmenetelmä	22
4 SANOJEN ORTOGRAFIAN KEHITYS	25
4.1 <i>mäki</i> -sanon ortografian kehitys	25
4.2 <i>kylä</i> -sanon ortografian kehitys	27
4.3 <i>selkä</i> -sanon ortografian kehitys	27
4.4 <i>kivi</i> -sanon ortografian kehitys	29
4.5 sanojen <i>niitty</i> ja <i>viisas</i> ortografian kehitys	31
4.7 <i>poika</i> -sanon ortografian kehitys	33
4.8 <i>kallio</i> -sanon ortografian kehitys	35
4.9 <i>vuori</i> -sanon ortografian kehitys	36
4.10 sanojen <i>lampi</i> ja <i>lammas</i> vahvojen vartaloiden ortografian kehitys	37
4.11 sanojen <i>joki</i> ja <i>teko</i> heikkojen vartaloiden ortografian kehitys	39
5 Ä-, I- JA K-ÄÄNTEIDEN ORTOGRAFIAN KEHITYS	42
5.1 <i>ä</i> -äänteen ortografian kehitys	42
5.2 <i>i</i> -äänteen ortografian kehitys	43
5.3 <i>k</i> -äänteen ortografian kehitys	45
6 KIELENULKOISTEN TEKIJÖIDEN VAIKUTUS ORTOGRAFIAAN	54
6.1 Kirjoittajien äidinkielen vaikutus ortografiaan	54
6.2 Kirjanpainotaidon ja aiemman kirjallisen tuotannon vaikutus	56
7 LOPUKSI	60
LÄHTEET	62
LIITTEET	65

1 Johdanto

Tämän pro gradu -tutkimuksen aiheena on suomen kirjakielen ortografian kehitys varhaisuomen sekä vanhan kirjasuomen aikana. Varhaisuomi tarkoittaa ennen 1500-lukua kirjoitettua suomen kieltä, ja vanhaksi kirjasuomeksi lasketaan 1500-luvulta 1800-luvun alkuun kirjoitettu suomen kieli. Tutkimuksessa vertailen neljää vuosien 1435–1809 välillä kirjoitettua aineistoa, millä pyrin vastaamaan siihen, ovatko kaikki vanhan kirjasuomen aikana tuotetut tekstit ortografialtaan johdonmukaisempia, kuin varhaisuomen aikana tuotettu teksti.

Olen tutkinut varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen oikeinkirjoitusta kandidaatintutkielmassani, jossa vertailin *ä*- ja *k*-äänteen ortografiaa vuonna 1477 kirjoitetuissa asiakirjoissa sekä Mikael Agricolan *Rukouskirjassa* (1544). Tässä tutkimuksessa siirryn yksittäisten äänteiden merkintätapojen vertailusta kolmentoista sanan kirjoitusasujen vertailuun. Ortografian johdonmukaisuuden mittana toimii se, onko yksittäisen sanan jokainen esiintymä tekstissä kirjoitettu samalla tavalla, vai vaihteleeko sanojen kirjoitusasu.

Kandidaatintutkielmani tulos oli, että keskiajalla kirjoitettu suomen kieli ja Agricolan *Rukouskirja* olivat *ä*- ja *k*-äänteiden osalta ortografialtaan suunnilleen yhtä johdonmukaisia. Tässä pro gradu tutkimuksessa laajennan 1400-luvulla kirjoitettua aineistoa kattamaan asiakirjat vuodesta 1435 vuoteen 1490 ja Agricolan kirjoittamaa aineistoa kattamaan hänen tuotantonsa vuodesta 1544 vuoteen 1551. Lisään vertailuun vanhan kirjasuomen myöhemmissä vaiheissa kirjoitetut tekstit lisäämällä aineistoon *Koko pyhän Raamatun* (1642), joka edustaa 1600-luvun oikeinkirjoitusta, sekä vuosina 1705–1809 kirjoitetut almanakkatekstit, jotka edustavat 1700- ja 1800-lukujen oikeinkirjoitusta. Useamman aineiston vertailu tuo tutkimukseen diakronisen näkökulman ja tuo selkeämmin esiin ortografian kehityslinjat.

Tässä johdantoluvussa esittelen oikeinkirjoituksen tutkimusta, siinä käytettyjä lähteitä sekä tutkimusalan keskeisiä käsitteitä kansainvälisessä ja suomalaisessa tutkimuksessa. Luvussa kaksi esittelen tutkimuskysymykset ja tutkimusaineistot. Luvussa kolme käyn läpi suomen kirjakielen kehityksen alkuvaiheita ja vertailen niitä muiden varhaismodernin Euroopan kirjakielten kehitykseen. Käyn läpi oikeinkirjoitusjärjestelmän vakiintumisprosessin vaiheet ja siihen varhaismodernissa Euroopassa vaikuttaneet kielenulkoiset tekijät. Luvun lopuksi esittelen tutkimusmenetelmän. Luvussa 4 esittelen tutkimustulokset ja niistä ilmenevät oikeinkirjoituksen kehityslinjat, joita käsittelen yksityiskohtaisemmin äänteiden *ä*, *i* ja *k* osalta. Luvussa 5 vertailen tutkimustuloksia aineiston tasolla ja vastaan tutkimuskysymykseen asettamalla aineistot järjestykseen niiden

oikeinkirjoituksen johdonmukaisuuden perusteella. Lopuksi pohdin, mitkä kielenulkoiset tekijät ovat voineet vaikuttaa suomen kirjakielen kehitykseen tutkittuna ajanjaksona.

1.1 Ortografian tutkimus ja filologia

Tutkimus asettuu historiallisen kielitieteen ja filologian alalle, sillä kielitieteen ilmiöiden kuten oikeinkirjoituksen tutkiminen vanhoista kirjallisista lähteistä vaati filologista näkökulmaa. Taustoitan kunkin tutkimuksen aineiston filologisesti kuvailemalla niiden syntyhistoriaa, historiallista kontekstia sekä kirjoittajia ja heidän käyttämiään lähteitä. Vertaan tutkimustuloksia muiden varhaismodernin Euroopan kirjakielten muodostumiseen ja vakiintumiseen ja otan huomioon kirjakielten kehitystä ohjanneet kielenulkoiset tekijät kuten teknologian ja yhteiskunnallisen ja kulttuurillisen kehityksen.

Ortografialla tarkoitetaan säännöstöä, jonka mukaisesti kieliyhteisö ilmaisee merkityksiä kirjallisessa muodossa. Ortografia-käsitteen rinnalla käytän sanaa oikeinkirjoitus, joka on sen suomenkielinen vastine. (Tieteen termipankki 10.01.2018: Kielitiede:ortografia.) Ortografia on tyypillisesti standardisoitu, mutta osa tämän tutkimuksen aineistoista on kirjoitettu ennen standardisoidun suomen kirjakielen muodostumista, joten niiden ortografia vaihtelee huomattavasti kirjoittajan mukaan. Varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen aikana ei ollut nykyisenkaltaista kielenhuoltoa, mutta pyrkimyksiä yhdenmukaiseen oikeinkirjoitukseen on ollut, ja eri kirjoittajat ovat olleet tietoisia aiemmasta kirjallisesta tuotannosta. Tämä pätee erityisesti Mikael Agricolan kirjalliseen tuotantoon ja vuoden 1642 raamatunkäännökseen, joita käytettiin oikeinkirjoituksen lähdeteksinä.

Oikeinkirjoitusjärjestelmät käyttävät äänneiden merkitsemiseen kirjainmerkkejä eli grafeemeja ja fonogrammeja. Grafeemilla tarkoitetaan yksittäistä kirjainmerkkiä kuten *ä*, jolla merkitään yhtä äännettä (Tieteen termipankki 10.01.2018: Kielitiede:grafeemi). Fonogrammilla puolestaan tarkoitetaan useasta kirjainmerkistä koostuvaa kokonaisuutta kuten *ng*, jolla myös merkitään yhtä äännettä (Tieteen termipankki 10.01.2018: Kielitiede:fonogrammi). Tässä tutkimuksessa erotan nämä kielenaineokset samoin kuin äänneet muusta tekstistä kursivoimalla ne.

Saman kielen kirjallisten esiintymien välisiä eroja oikeinkirjoituksessa kutsutaan ortografiseksi variaatioksi. Eri aikoina kirjoitettuja tekstejä verratessa on kyse diakronisesta variaatiosta. Muita variaation muotoja ovat alueellinen eli diatooppinen, demografinen eli kirjoittajan ikään, sukupuoleen ja sosiaaliseen asemaan perustuva sekä diasituatiivinen eli kielen rekisteriin ja tekstilajiin perustuva variaatio. Myös tekstin mediumi, eli onko se esimerkiksi käsikirjoitus vai painettu teksti, vaikuttaa ortografiaan. Kielenulkoiset tekijät vaikuttavat ortografiaan enemmän kuin useimpiin kielen osa-alueisiin, minkä vuoksi tarkastelen tässä tutkimuksessa ortografista muutosta keskiaikaisen ja varhaismodernin Euroopan ja suomen kontekstissa. (Rutowska; Rössel 2012: 217–218.)

Tutkimusaineistoista 1435–1490 kirjoitetut asiakirjat ja Agricolan tuotanto ovat laskettavissa keskiaikaisiksi, joten niihin pätevät erilaiset kielenulkoiset tekijät kuin modernina aikana kirjoitettuihin teksteihin. Osa keskiajan kirjakielen kansainvälisistä tutkijoista rinnastaa keskiaikaisen ortografian foneettiseen transkriptioon, jossa kirjoittaja merkitsee äänteet kuulemansa perusteella. Tämä näkökulma on myös kyseenalaistettu, sillä keskiajan englannin asiakirjojen välillä on havaittu alueellisesti varioivia kirjoitusasuja. Diatooppinen eli alueellinen variaatio ei ole helposti todennettavissa suomen keskiaikaisista asiakirjoista, joiden kirjoituspaikasta ja kirjureiden murretaustasta ei ole tietoa. Demografiset tekijät ovat muutenkin vaikeasti todennettavissa, koska kirjureista tiedetään vähän ja he ovat sosiaaliselta asemaltaan hyvin homogeenisia. Keskiaikaisen ortografian tutkimuksessa kielenulkoisiksi tekijöiksi on ehdotettu tyyli, rekisteri, tekstilaji, kopioinnin tapa ja kirjoittajien käytettävissä olleet lähde-tekstet, joita sovelletaan tutkimuksen tuloksiin pohdintaluvussa. (Rutowska; Rössel 2012: 221)

Eri aineistojen oikeinkirjoitusta vertaillaan tutkimuksessa kirjain-äännevastaavuuden näkökulmasta. Kirjain-äännevastaavuus tarkoittaa, että kukin kirjoitusjärjestelmän grafeemi merkitsee yhtä foneemia ja yhtä foneemia merkitsee yksi grafeemi. Suomen kielen, kuten muiden suhteellisen nuorien kirjakielten kuten liettuan, ortografia noudattaa vastaavuusperiaatetta hyvin tarkasti. Tarkka kirjain-äännevastaavuus ei kuitenkaan ole kaikille kirjakielille yhteinen tavoite, koska esimerkiksi kirjasuomea aikaisemmin muodostuneiden eurooppalaisten kirjakielten kuten ranskan ja englannin ortografia ei vastaa kyseisten kielten ääntämisasua. Vaikka tämän tutkimuksen kohteena ovat kokonaisten sanojen kirjoitusasut, tutkimuksessa käsitellään myös yksittäisten äänteiden merkintätapoja ja niiden vaihtumista eri aineistojen välillä.

Filologia jakaa asiakirjojen laitokset konservatiivisiin ja interventionistisiin. Interventionistinen laitos lisää alkuperäistekstiin toimittajan kommentteja ja esipuheita, jotka selittävät tekstiä sen asiayhteydessä, sekä alkuperäistekstistä erotettuja sanaselityksiä tai muita lukemista helpottavia lisäyksiä. Nämä toimittajan tekemät lisäykset ovat vähäisiä tai puuttuvat kokonaan konservatiivisesta laitoksesta. Jatkumo konservatiivisesta interventionistiseen laitokseen on valokuva, jäljennös, tarkka diplomaattinen laitos, diplomaattinen laitos, kevyesti normalisoitu laitos ja täysin normalisoitu laitos. (Lönnroth 2007: 51–52) Tämän tutkimuksen aineistot ovat kevyesti normalisoituja laitoksia, minkä perustelen luvussa 2.

1.2 Varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen tutkimus ja lähteet

Myöhäiskeskiajan suomen kieltä tutkimuskohteena perustele se, ettei aihetta ole juuri tutkittu. Tämän seurauksena taustoitan tutkimusta suurimmalta osin viittaamalla vanhaa kirjasuomea käsittelevään tutkimukseen. Vanhan kirjasuomen ja erityisesti Mikael Agricolan tuotanto ovat

lähimpiä tutkimuskohteita, joista on kirjoitettu laajasti tutkimusta, jota voin hyödyntää myöhäiskesiajan suomea käsittelevässä tutkimuksessa. Myös vanhan kirjasuomen tutkimuksessa on jo vuosikymmenien ajan vallinnut hiljainen kausi.

Vanhan kirjasuomen oikeinkirjoituksen tutkimus alkoi 1800-luvun ja 1900-luvun vaihteessa Mikael Agricolan teosten ja kielen tutkimuksella, koska Agricolan ansioksi luetaan suomen kirjakielen luominen, koska hän kirjoitti ensimmäiset kokonaan suomenkieliset kirjalliset teokset. Ensimmäiset Agricolaa käsitelleet tutkimukset keskittyivät henkilöhistoriaan, ja niihin vaikuttivat varsinkin Agricolan äidinkielen osalta tutkijoiden poliittiset suuntaukset. Ensimmäisen Agricolan kieltä koskeneen tutkimuksen *Agricolan kielestä* kirjoitti August Ahlqvist vuonna 1871. Vuonna 1886 julkaistiin kaksi kertaa pidempi Arvi Jännes (Genetz) Agricolan kieltä arvioinut tutkimus. E. N. Setälä kirjoitti ensimmäisen vanhaa kirjasuomea laajemmin käsitelleen tutkimuksen vuonna 1890. Ensimmäinen suomen kielen tutkija, jota voidaan kutsua vanhan kirjasuomen asiantuntijaksi, oli Heikki Ojansuu, joka julkaisi laajat vanhaa kirjasuomea käsitelleet tutkimuksensa vuosina 1900 ja 1918. Agricola-tutkimus on alusta alkaen jakautunut eri tieteenaloille, eikä hänen kielestään ole tehty laajaa yleisesitystä (Rapola 1965: 17–18, Häkkinen 1994: 121–122).

Mikael Agricolan tuotantoa käsitellyt tutkimus on arvioinut ja selittänyt myös hänen ortografisia ratkaisujaan. Agricolan tekemiä ratkaisuja on perusteltu hänen äidinkielellään, murretaustallaan sekä muiden kirjakielten vaikutuksella. Kokonaisarvio Agricolan ortografian tasosta on kuitenkin epämääräinen, koska sitä on tutkimuksessa verrattu lähinnä myöhempään suomenkieliseen kirjallisuuteen. Agricolan tuotantoa ei ole juuri verrattu häntä edeltäviin suomen kielen kirjallisiin esiintymiin, joista mainitaan suomen kirjakielen historiaa käsittelevissä teoksissa ja tutkimuksissa ainoastaan ohimennen. Vertaamalla Agricolan tekemiä ortografisia ratkaisuja häntä edeltävien kirjoittajien tekemiin pyrin saamaan tietoa siitä, onko Agricola ollut heitä edistyneempi tällä osa-alueella. Ajatus siitä, että ortografia on kehittynyt varhaisuomesta vanhan kirjasuomen kauden loppuun saakka yksiselitteisesti johdonmukaisempaan suuntaan, vaatii todistamista.

Jatkumoa keskiajan varhaisuomesta Agricolan aloittamaan vanhaan kirjasuomeen on tutkittu lähinnä siitä näkökulmasta, millaisista suomenkielisistä teksteistä on olemassa todisteita ja mihin niistä Agricolalla on ollut mahdollisuus tutustua. Rapola ei esimerkiksi Suomen kirjakielen historiassa (1965) analysoi Agricolaa edeltänyttä suomenkielistä aineistoa vaan tyytyy vain mainitsemaan sen olemassaolosta. Hänen mukaansa on luonnollista, että Agricolan kielen saadessa osakseen runsaasti huomiota muun vanhan kirjallisuuden on täytynyt tyytyä vähempään. Sama pätee myös Lehikoisen ja Kiurun (1998) sekä Häkkisen (1994) suomen kirjakielen historian yleisesityksiin.

Vanhan kirjasuomen tutkimus on käsikirjoituksista tehtyjen transkriptioiden varassa, joita käyttäessään tutkijan täytyy ottaa huomioon käytettyjen laitosten suhde alkuperäisiin painoksiin tai

käsikirjoituksiin. Kansainvälinen filologinen tutkimus asettaa niistä tehdyille laitoksille korkean vaatimustason, joka ei täysin toteudu suomalaisessa filologisessa tutkimuksessa. Filologinen tutkimus on suomessa vähäistä, ja tutkimusalan ja sen keskeisten käsitteiden määritelmätkin ovat epämääräisiä, koska enemmistö tutkimuksesta ajoittuu 1880–1970-luvuilla. Suurin osa vanhojen suomalaisten asiakirjojen laitoksista on kirjoitettu 1800-luvun lopulla. Suomalaisessa filologiassa on ollut tuona kukoistuskautena melko yhdenmukaisesti vallalla kevyesti normalisoitu ja interventionistinen käytäntö, mutta tuolloin toimitetut laitokset eivät ole varsinaisesti tieteellisiä. Ne eivät vastaa tarkkuudeltaan nykyajan filologian vaatimuksia eivätkä siten sovellu kaikkeen filologiseen tutkimukseen. Ongelmia laitosten puutteista seuraa lähinnä kirjallisuuden- ja historian tutkimukselle. (Lönnroth 2007: 65–68.)

2 Tutkimuskysymykset ja tutkimusaineisto

Tässä luvussa esittelen tutkimuskysymykset ja tutkimusaineistot. Tämän jälkeen selostan, millä perusteella olen valikoinut tutkimusaineistot ja millaisia vertailukelpoisuuteen liittyviä kysymyksiä niihin liittyy. Käyn läpi, minkä taseisia transkriptioita olen käyttänyt tutkimuksessa ja miksi. Luvun lopuksi esittelen aineistojen historiaa ja niiden merkitystä suomen kirjakielen tutkimuksessa.

2.1 Tutkimuskysymykset

Tutkimuksen tutkimuskysymykset ovat seuraavat.

1. Millä tavalla varhaisuomen aikana tuotettujen tekstien ortografian johdonmukaisuus vertautuu vanhan kirjasuomen eri vaiheissa tuotettuihin teksteihin?
2. Onko suomen kirjakielen ortografia kehittynyt lineaarisesti johdonmukaisemmaksi kirjainäännevastaavuutta noudattavammaksi varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen aikana?
3. Millaisia kehityslinjoja *ä*, *i* ja *k* -äänteiden ortografialla on aineistojen välillä, ja millä tavalla tavuasema tai äänneympäristö vaikuttavat niiden merkintään?
4. Mitkä kielenulkoiset tekijät ovat voineet vaikuttaa aineistojen ortografiseen variaatioon ja selittävätkö ne aineistojen välisiä eroja oikeinkirjoituksessa?

2.2 Tutkimusaineisto

Tutkimusaineistot ovat vuosien 1400-luvulla kirjoitetut suomea koskevat asiakirjat, Mikael Agricolan tuotanto, vuoden 1642 raamatunkäännös *Koko Pyhä Raamattu* ja vuosina 1705–1809 kirjoitetut almanakkatekstit. Aineisto kattaa sekä varhaisuomen eli ennen vuotta 1500 kirjoitetun Suomen kielen että vanhan kirjasuomen eli 1500–1800 kirjoitetun suomen kielen. Perustelen aineistojen lukumäärää sillä, ettei ainoastaan kielenmuutoksen alku- ja lopputilanteen vertaaminen riitä diakronisessa kielentutkimuksessa, joka vaatii useita aineistoja.

Tutkimusaineistot eroavat toisistaan huomattavasti laajuudeltaan ja kattamansa ajanjakson pituudelta, joten niiden vertailukelpoisuus täytyy perustella. Vanhin vuosina 1435–1490 kirjoitettujen asiakirjojen aineisto on laaja, koska se on ruotsin- ja latinankielinen ja suomenkieliset sanat ovat siinä harvassa. Sen takia esimerkiksi ainoastaan yhden vuosikymmenen asiakirjat kattavasta aineistosta ei olisi löytynyt riittävä määrä sanoja, jotta sitä olisi ollut mielekäästä vertailla toisiin aineistoihin.

Mikael Agricolan vuosien 1549–1551 tuotannosta valikoitu aineisto sisältää useita teoksia, koska tutkimukseen valikoituneita sanoja ei löytynyt riittävästi ainoastaan esimerkiksi *Rukouskirjasta* (1544). Vuoden 1642 raamatunkäännös on vertailukelpoinen muihin aineistoihin, koska se perustuu kahden aikaisemmin toimineen raamatunkäännöskomitean tekemään työhön, joista varhaisempi aloitti työskentelyn jo vuonna 1602. Aineistoista pisimmän aikavälin kattavat almanakkatekstit, joista viimeisimmät on kirjoitettu sata vuotta ensimmäistä myöhemmin. Perustelen tämän aineiston sisällyttämisen tutkimukseen sillä, että se antaa laajan kuvan siitä, ovatko Mikael Agricolan ja vuoden 1642 raamatunkäännöksen käännöskomitean luomat ortografian mallit vakiintuneet käyttöön vielä vanhan kirjasuomen aikana.

Toinen tutkimusaineistojen vertailukelpoisuuteen liittyvä kysymys on, ovatko aineistot yksittäisen henkilön vai useampien ihmisten kirjoittamia. 1435–1490 kirjoitetut asiakirjat sekä 1705–1809 kirjoitetut almanakkatekstit ovat varmuudella useiden henkilöiden työskentelyn tulos. Myös vuoden 1642 raamatunkäännös on komitean kirjoittama, ja sen pohjatyön ovat tehneet aikaisemmat käännöskomiteat. On myös perusteltua olettaa, että osalla Mikael Agricolan nimissä painetusta tuotannosta on ollut useita kirjoittajia, minkä perustelen tarkemmin hänen tuotantoaan kuvaavassa luvussa. Jokaisella tutkimusaineistolla voi olettaa olleen useita kirjoittajia, joten ne ovat vertailukelpoisia ja antavat yksittäisen kirjoittajan tuottamaa tekstiä laajemman kuvan kirjoitusaikansa ortografian vakiintuneisuudesta.

1435–1490 kirjoitettuihin asiakirjoihin olen perehtynyt *Diplomatarium fennicum* -tietokannassa ja muihin aineistoihin Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen vanhan kirjasuomen digitaalisessa korpuksessa. Minulla ei ole ollut pääsyä alkuperäiskappaleisiin, mikä on tyypillinen tilanne vanhojen asiakirjoja aineistonaan käyttäville tutkijoille. Transkriptioiden käyttö on filologisissa tutkimuksissa yleinen ja hyväksytty käytäntö (Lönnroth 2007: 48–49). Se, että tutkimusaineistot ovat digitaalisia ja puhtaaksikirjoitettuja, mahdollistaa niiden käsittelyn tekstinkäsittely- ja taulukointiohjelmilla.

Tutkimusaineistot ovat kevyesti modernisoituja laitoksia, koska ne eivät sisällä toimittajan kommentteja ja niiden esipuheet antavat alkuperäistekstin asiayhteydestä vain perustiedot kuten julkaisuajan ja paikan sekä tiedon asiakirjan kirjoittajasta. Niiden oikeinkirjoitusta tai kielioppia ei ole muokattu kirjoitetun suomen kielen nykyisten normien mukaisiksi, joten ne säilyttävät alkuperäiskappaleen ortografiset ratkaisut mahdollisine epäjohdonmukaisuuksineen.

Tutkimukseni ei vaadi aineistoksi valokuvia tai näköispainoksia, koska en tutki esimerkiksi kirjaimistoa tai käsialaa vaan ainoastaan kirjain-äännevastaavuutta, jonka aineistojen transkriptio säilyttää riittävän alkuperäisessä asussa. Merkittävin poikkeus alkuperäistekstien oikeinkirjoituksesta transkriptioissa on Agricolan tekstien puhtaaksikirjoituksissa käytetty grafeemi *ä*, jota ei ole käytetty

niiden alkuperäiskappaleissa. Sen sijaan *ä*-äänne on merkitty niissä *a*-grafeemilla, jonka päälle on painettu pieni *e*-kirjain. Tämä merkintätapa on kehittynyt aiemmasta *æ*-grafeemista. *ä*-grafeemi on puolestaan kehittynyt Agricolan käyttämän merkitsemistavan pohjalta.

Diplomatarium Fennicum -sähköinen tietokanta on Suomen kansallisarkiston kehittämä ja ylläpitämä verkkopalvelu, joka sisältää suomea koskevia asiakirjoja 800-luvulta 1530-luvulle (DF. Tarkistettu 17.3.2020). Hanke käynnistyi vuonna 2015, ja sivuston ensimmäinen versio julkistettiin 1.10.2016. Sivusto kehitettiin korvaamaan kansallisarkiston jo 1990-luvulla luoma samanniminen sähköinen tietokanta, jonka katsottiin jo olleen teknisesti vanhentunut. Tekstikorpuksen rungon muodostavat Reinholdt Hausenin toimittamat teokset *Finlands medeltidsurkunder* (1910–1935), johon viitataan lyhenteellä FMU, ja *Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok med tillägg ur Skoklosters codex Aboensis* (1890), johon viitataan lyhenteellä REA. (DF. Tarkistettu 13.10.2020.)

*Diplomatarium Fennicum*iin digitoidut tekstit ovat useiden eri henkilöiden muun muassa Turun tuomiokirkon *Mustakirjaan* kirjoittamia lähinnä ruotsin- ja latinankielisiä asiakirjoja. Rajasin aineistoksi 1430-luvulta 1490-luvulle kirjoitettuja asiakirjoja, koska ne sisältävät erityisen runsaasti suomenkielisiä henkilö- ja paikannimiä¹ (Heikkilä 2017: 4). Aineiston aikaväli on noin 50 vuotta, koska suomenkielinen sanasto keskittyy paljolti muutamiin asiakirjoihin. FMU ja REA sopivat tutkimukseni aineistoksi, koska ne sisältävät suuren määrän suomenkielistä nimistöä. *Diplomatarium Fennicum*in asiakirjat ovat kevyesti normalisoituja eivätkä näköispainoksia, mutta niiden sisältämät transkriptiot ovat kuitenkin ortografisesti alkuperäisissä kirjoitusasuissa.

2.2.1 Reinhold Hausenin Registrum ecclesiae Aboensis ja Finlands medeltidsurkunder

Turun tuomiokirkon *Mustakirja* sisältää käsin kopioituja asiakirjoja, joiden alkuperäiskappaleet kirjoitettiin vuosien 1229 ja 1515 välillä. *Mustakirjan* alkuperä on jäljitetty vuonna 1474 Turun hiippakunnassa tehtyyn päätökseen, jonka nojalla tuomiokirkkoon ja erityisesti sen omaisuuteen liittyviä kirjeitä ja muita asiakirjoja alettiin kopioida yhteen rekisteriin. Kopioiminen keskeytyi noin vuonna 1486 ja jatkui jälleen vuonna 1501. (Litzen 1996: 7.) *Mustakirjan* kaltaisia rekistereitä kerättiin monissa kirkoissa, ja niitä käytettiin kirkkojen maanomistuksen perustelemiseen (Pirinen 1996: 17–45).

Codex Aboensis Skokloster oli Turun piispa Maunu Särkilahden henkilökohtainen rekisteri. Tähän viittaa se, ettei *Mustakirja* sisällä lainkaan asiakirjoja Särkilahden virassaoloajalta, kun taas

¹ Kiitän tohtori Mikko Heikkilää, jonka asiantuntemuksesta on ollut suuri apu tutkielman alkuun saattamisessa. Viitataan eräisiin häneltä saamiini tietoihin myöhemmin tutkimustuloksia tulkitsevassa luvussa.

Codex Aboensis Skoklosterin ensimmäiset asiakirjat ovat vuodelta 1486, jolloin asiakirjojen kopioiminen REA:han loppui pitkäksi aikaa. 1600-luvun puolessavälissä kreivi Per Brahe vei rekisterin Skoklosterin kartanoon Ruotsiin, mistä se on saanut nimensä. Myöhemmin rekisteri päätyi Tukholmaan Ruotsin kansallisarkistoon. (Pirinen 1996: 17–45.)

1600-luvun loppupuolella Ruotsissa heräsi suurvalta-aseman myötä tarve hallinnollisiin uudistuksiin, joihin kuului joidenkin aatelistolle jaettujen läänitysten siirtäminen keskusvallan suoraan hallintaan. Kirkkojen laatimia rekisterejä alettiin käyttää näiden toimien oikeutuksena. Tämä yhdistettynä valtakunnan historiaa kohtaan heränneeseen kiinnostukseen johti siihen, että *Codex Aboensis Skokloster* siirrettiin vuonna 1669 Turusta Tukholmaan. Nykyään teoksen alkuperäistä kappaletta säilytetään Suomen kansallisarkistossa. (Pirinen 1996: 17–45.)

Toimiessaan Suomen kansallisarkiston johtajana Reinhold Hausen lainasi *Mustakirjan* alkuperäiskappaleen kolmeen otteeseen vuosien 1883 ja 1887 välillä Tukholman kuninkaallisesta kirjastosta ja myöhemmin Ruotsin kansallisarkistosta. Tämän lisäksi Hausenin käytössä oli hänen edeltäjänsä K. A. Bomanssonin transkriptiot *Codex Aboensis Skoklosteriin* sisältyneistä asiakirjoista. Hausen halusi sisällyttää ne omaan laitokseensa REA:n rinnalla sillä perusteella, että ne liittyvät toisiinsa olennaisella tavalla. Näiden kahden lähteen pohjalta Hausen kirjoitti oman editoidun laitoksensa *Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis*, joka julkaistiin ensimmäistä kertaa vuonna 1890. Laitos sisältää 727 keskiaikaisen asiakirjan ortografialtaan alkuperäisessä muodossa olevaa transkriptiota, ja sitä on luonnehdittu merkittävimmäksi Suomea koskevien keskiaikaisten kirjallisten dokumenttien lähteeksi. (Pirinen 1996: 17–45.)

REA:n käyttöä tutkimukseni aineistona on puoltanut myös se, että siihen kopioidut asiakirjat ovat suurelta osin Mikael Agricolan edeltäjien kirjoittamia ja se on ollut hänen ulottuvillaan hänen toimiessaan Turun katedraalikoulun rehtorina vuosina 1539–1548. On siis mahdollista, että Mikael Agricola on tutustunut näihin asiakirjoihin ja tehnyt omia ortografisia ratkaisujaan niiden pohjalta (Pirinen 1996: 35).

Reinhold Hausenin päätyö *Finlands Medeltidsurkunder* on 6726 keskiaikaista asiakirjaa sisältävä kahdeksanosainen teossarja, joka ilmestyi vuosina 1910–1935. Tutkimuksessa analysoimani vuoden 1400-luvun asiakirjat on alun perin julkaistu teossarjan neljännessä osassa vuonna 1924. (DF: Suomen keskiaikaa koskevien dokumenttien julkaiseminen. Tarkistettu 19.12.2017) Hausen aloitti suomea koskevien keskiaikaisten lähteiden etsinnän opintojensa jälkeen 1870-luvun lopulla. Hän vieraili Itämeren ympäristössä sijaitsevien kaupunkien arkistoissa ja kopioi niistä löytämiään keskiaikaisia asiakirjoja. Hausen on sisällyttänyt FMU:hun todennäköisesti kaikki löytämänsä Suomea koskevat keskiaikaiset asiakirjat. (Tarkiainen 2000: 9.) Joitain asiakirjoja Hausen ei ole

sisällyttänyt FMU:hun kokonaisuudessaan, vaan hän on kirjoittanut vain lyhyen kuvauksen asiakirjan sisällöstä sekä viittauksen siihen teokseen, johon ne on painettu. Näitä ovat esimerkiksi hänen REA:ssa julkaisemansa asiakirjat ja Suomea vain välillisesti koskevat asiakirjat. (DF: Suomen keskiaikaa koskevien dokumenttien julkaiseminen. Tarkistettu 19.12.2017.)

Hausen pyrki omien sanojensa mukaan toimittamissaan laitoksissa mahdollisimman tarkkaan jäljennökseen. Kaikki lyhenteet on selvennetty kursiivilla ja lisäykset ovat sulkeissa filologisen tekstiedition nykyisten käytäntöjen mukaisesti. Hausenin laitosten käyttö aineistona vaatii kuitenkin tiettyä lähdekriittisyyttä, sillä hän ei ole kopiointityössään kaikilta osin noudattanut myöhemmän filologisen tekstiedition käytäntöjä. Hausenin esipuheet toimittamiinsa teksteihin ovat lyhyitä ja antavat vain perustiedot, joten ei ole varmaa tietoa, mistä lähdejulkaisuista Hausen on kerännyt asiakirjansa. Osan asiakirjoista Hausen on myös saattanut ajoittaa epätarkasti. Tästä huolimatta Hausen tekstieditioista muodostui Suomen keskiajan tutkimuksen perusta, ja ne ovat edelleen tutkijoiden käytössä uudempien laitosten puuttuessa. (Huldén 2000: 27–43; Lönnroth 2007: 75.)

2.2.2 Mikael Agricolan teokset

Agricolan tuotanto eroaa muista tutkimusaineistoista siten, että se on julkaistu yhden henkilön nimissä. Agricolan tuotanto kuitenkin kuvaa oman aikansa oikeinkirjoitusta laajemmin kuin yhden henkilön osalta, koska hänen käännöstyöhönsä on todennäköisesti osallistunut muitakin henkilöitä. Agricola aloitti *Rukouskirjan* kääntämisen Wittenbergin opintomatallaan, johon osallistui toisia suomesta kotoisin olleita opiskelijoita. On luultavaa, että he ovat avustaneet Agricolaa rukousten kääntämisessä. Paavali Juustenin mukaan Agricolan oppilaat Turun katedraalikoulussa osallistuivat harjoitustyönä *Daavidin psalttarin* (1551) kääntämiseen, ja myös Agricola mainitsee Psalttarin esipuheessa kääntäjiä olleen useita. Psalmien kieli myös eroaa huomattavasti erityisesti rukouskirjan kielestä. (Häkkinen 1994: 85; Heininen 2007: 83, 150, 332–335.)

Tutkimusaineisto sisältää otteita Mikael Agricolan teoksista *Rukouskirja* (1544), *Käsikirja kasteesta* (1549), *Messu ja Herran ehtoollinen* (1549), *Se meidän Herran Jeesuksen Kristuksen piina* (1549), *Daavidin Psalttari* (1551) ja *Veisut ja ennustukset* (1551). *Rukouskirja* on Mikael Agricolan järjestyksessään toinen julkaisu, ja se on painettu vuonna 1544. Teos on suunnattu papistolle, mikä näkyy muun muassa siitä, että sen kokonaispituus on 927 sivua ja se on osin latinankielinen. (Häkkinen 1994: 81–83.) Olen rajannut aineistoon *Rukouskirjan* sivut 1–344, sillä kyseinen osio on suurimmalta osin suomenkielinen ja siihen sisältyy myös kandidaatintutkielmani aineisto.

Rukousten ohella teos sisältää muun muassa kalenterin, oman aikansa lääketieteellistä, eläintieteellistä ja psykologista tietämystä sekä seurakunnan toimintaa koskevia ohjeita. Tämä

teoksen alkuun sijoittuva yleissivistyksellinen osio on suurelta osin latinankielinen mutta sisältää myös suomenkielisiä osuuksia,

”Päässä on kolme kammioita. Tajuntakammio, kuvittelukammio ja muistikammio. - - - Vanhenevat miehet saavuttavat jopa yhdeksänkymmenenkuuden ikävuoden rajan. Yhdeksän kertaa heitä kauemmin elää suulas varis. - - - Kirkko ei salli sellaisen hautaamista, joka on uskon, kerettiläinen, turnajaisia harrastava, kirkon loukkaaja, kapakoissa istuja, julkinen rosvo, kymmenyksiä maksamaton, epätoivoinen, katumaton, profetoiva munkki, pilkkaaja ja itsemurhan tehnyt.” (Agricola 1987 [1544]: 31–40.)

Tämän jälkeen alkaa varsinainen *Rukouskirja*. Teos jakautuu kolmeen osaan, joista ensimmäinen sisältää 40 psalmia ja 116 raamatullista rukousta, jotka Agricola on valinnut Otto Brunfelsin 1528 ilmestyneen raamatullisen rukouskirjan perusteella. *Rukouskirjan* toinen osa koostuu 236 muun muassa kirkkovuoteen liittyvästä eturukouksesta, joiden lähteenä Agricola on käyttänyt lähinnä Turun hiippakunnan keskiaikaista messukirjaa *Missale Aboensea*. *Rukouskirjan* viimeinen osa sisältää 291 yksityiseen hartaudentarjoitukseen tarkoitettua rukousta, joista osa on myös peräisin myöhäiskeskiajan hartauskirjoista ja loput perustuvat reformaatiokauden rukouskirjallisuuteen. (Heininen 1997: 144–145.)

Agricolan vuoden 1449 painattamat *kirkkokäsikirja* ja *messukäsikirja* perustuvat 1541–1548 ruotsissa kirjoitettuihin käsikirjoihin. Ne sisältävät sakramentteihin, jumalanpalveluksen sisältöön ja muihin pappien velvollisuuksiin liittyviä ohjeita sekä lyhyen selostuksen Jeesuksen elämästä. *Se meidän Herran Jeesuksen Kristuksen Piina* samalta vuodelta käy läpi Jeesuksen kärsimyshistorian. Daavidin psalmtari (1551) koostuu 149 psalmista ja niiden sisällön suorasanaisesta selostuksesta. Siihen sisältyy myös Agricolan kuuluisa luettelo suomalaisen kansanuskon hahmoista, jotka Agricola tulkitsi epäjumaliksi. (Häkkinen 1994: 84.)

2.2.2 Koko Pyhä Raamattu (1642)

1600-luvun oikeinkirjoitusta tutkimusaineistoissa edustaa vuoden 1642 raamatunkäännös *Koko pyhä Raamattu* eli *Biblia*. Valintaa perustelee se, että *Bibliaa* (1642) on pidetty suomen kirjakielen tutkimuksessa rajapyykkinä, josta kirjakielen vakiintuminen alkoi. Myöhemmät kirjailijat ovat pitäneet *Bibliaa* mallina oikeinkirjoitukselleen aina 1800-luvun lopulle saakka, jolloin alkoi varsinainen normitettu kielenhuolto. *Biblian* kääntäjät ovat hyödyntäneet Mikael Agricolan Uuden testamentin käännöstä. Aineistoksi olen valinnut Vanhasta testamentista Mooseksen kirjat ja Uudesta testamentista evankeliumit ja Apostolien teot. Olen koostanut aineiston useasta Raamatun kirjasta, koska käännös oli komitean tuottama ja Raamatun eri kirjat jaettiin eri henkilöiden käännettäviksi (Häkkinen 1994: 86–89).

Koko Raamatun käännöstyö alkoi Suomessa 1602, jolloin Kuningas Kaarle IX käskystä muodostettiin ensimmäinen raamatunkäännöskomitea. Sorolainen joutui työskentelemään käytännössä yksin, koska komitea hajosi nopeasti. Seuraava Iisak Rothoviuksen johtama Turun hiippakunnan pappien muodostama käännöskomitea aloitti työn alusta, eikä ole varmuutta siitä, kuinka paljon Sorolaisen käännöskomitean aikaansaamaa työtä se hyödynsi. Tämäkään komitea ei saanut työtä päätökseen, vaan vasta kolmas Aeschillus (Eskil) Petraeuksen johtama komitea, joka aloitti työnsä 1638 ja sai sen päätökseen 1642. Komitean jäsenet olivat kirkollisten virkamiesten ohella akateemisia Raamatun alkukielten asiantuntijoita, jotka pyrkivät tietoisesti tekemään teoksesta oikeinkirjoitukseltaan ja kieliopiltaan yhdenmukaista. Pyrkimyksenä oli kirjoittaa komitean jäsenten näkökulmasta puhdasta suomea, jota kaikki suomenkieliset kykenisivät ymmärtämään. (Häkkinen 1994: 86–89; Rapola 1965: 20–21.)

2.2.3 Almanakkatekstit (1705–1809)

Almanakkatekstit kattavat vanhan kirjasuomen myöhäisimmän vaiheen eli koko 1700-luvun ja 1800-luvun alun. Niiden myötä tutkimusaineistoni sisältää myös vanhan kirjasuomen aikaisen maallisen kirjallisuuden. Tämä on perusteltua, sillä säilynyt kirjallinen kieli on suhteettoman usein virallista, hengellistä tai muuten prestiisiasemassa olevaa eikä siten edusta aikansa koko kirjallista kulttuuria (Joseph 2003: 16–17). Vanhan kirjasuomen alkuvaiheen osalta tämä on ymmärrettävää, sillä tuolloin kaikki painetut tekstit olivat uskonnollisia (Mielikäinen 2014: 29–69). Vanhan kirjasuomen loppuvaihetta eli 1700-lukua edustavaksi aineistoksi onkin siksi luontevaa valita maallisia tekstejä.

1700-luvun alussa Turun akatemian matematiikan professori Laurentius Tammelin alkoi valistuksen hengessä kirjoittaa almanakkoja suomen kielellä. Tammelin julkaisi almanakkoja yhteensä seitsemän vuoteen 1713 mennessä, minkä jälkeen venäläismiehitys katkaisi niiden esiintymisen yli vuosikymmeneksi. 1726 Nicolaus Hasselbom jatkoi vuotuisten almanakkojen toimittamista miltei yhtäjaksoisesti seuraavan kahdenkymmenen vuoden ajan. Vuonna 1749 almanakkojen laatiminen koko valtakunnassa päättyi Ruotsin tiedeakatemian erioikeudeksi, minkä jälkeen almanakka ilmestyi joka vuosi. (Häkkinen 1994: 126–127.)

Almanakat oli suunnattu rahvaalle, ja ne käsittelivät arkielämää ja toimeentuloa. Ne olivat aikansa luetuimpia julkaisuja suomessa. Keskeinen osa jokaista almanakkaa oli kalenteri, joka sisälsi jonkin yleishyödyllistä tietoa sisältävän artikkelin.

Jos se annetaan nijn maata yxi ajastaica , ja sitte luodaan eli lapiolla cocoon ajetaan , nijn se tulee hywäxi sonnaxi pellolle , eli samalle suolle ja nijtulle , sitte cuin se on ensin kynnetty : tähän taitaan myös hyödytyxellä otta lastusondaa , kewästyxiä eli lawastuxia ja hewoisen-sondaa , joca hänen wäkewän cuumudens puolesta anda wähemän hyödytystä pellolle , mutta sitä vastaan hyödyttä enämän sitä kylmää nijttua . [Alm1754-A16b]

Maanviljelyksen menetelmien ohella aiheita olivat muun muassa sää, maanmittaus, talonrakennus ja lääketiede. Almanakat sisälsivät riittävät tiedot taivaankappaleiden asemista, jotta lukija pystyisi laatimaan ennustuksia omiin tarpeisiinsa. Almanakkatekstien kielellinen ansio oli sanaston laajentaminen uskonnollisista aiheista muille elämänalueille, mutta aikalaiset huomioivat niiden kieliopin epäjohdonmukaisuuden. (Häkkinen 1994: 126–127.)

3 Oikeinkirjoitusjärjestelmät ja tutkimusmenetelmä

3.1 Oikeinkirjoitusjärjestelmät keskiajalla ja varhaismodernina aikana

Oikeinkirjoitusjärjestelmiä on mahdollista jaotella muun muassa niiden alkuperän tai kirjain-äännevastaavuuden perusteella. Eurooppalaisista kielistä suomen samoin kuin saksan, puolan, unkarin ja englannin ortografian pohjana on puhuttu kieli. Romaanisten kielten kuten ranskan, italian ja espanjan ortografian pohjana taas on latina.

Suuri osa kielistä, joiden oikeinkirjoituksen alkuperä on puhuttu kieli, ei nykyään noudata oikeinkirjoituksessaan kirjain-äännevastaavuutta. Tähän ryhmään kuuluu englanti, jonka oikeinkirjoitusta ei ole uudistettu äännevuokosten mukaisesti. Englannin kirjakieli on sen sijaan noudattanut oikeinkirjoituksen historiallista periaatetta, eli jatkuvuus ja kirjallisen kaanonin malli on määrittänyt sen kehitystä äännetason sijaan. Suomen samoin kuin tšekin, kroaatin ja ruotsin ortografia muodostui puhutun kielen pohjalta ja säilyi eri syistä enemmän tai vähemmän kirjain-äännevastaavuutta noudattavana. Suomen kohdalla tämä johtuu siitä, että sitä kirjoitettiin laajemmin vasta reformaation aikaan, minkä jälkeen sitä ei juuri kirjoitettu sataan vuoteen. (Baddeley & Voaste 2012: 7–12.)

Sekä kirjain-äännevastaavuutta noudattaviin että sitä noudattamattomiin oikeinkirjoitusjärjestelmiin sisältyy eri kielikuntiin kuuluvia kieliä. Kirjoitusjärjestelmän kirjain-äännevastaavuuden aste ei siis voi riippua kielikunnasta, vaan se täytyy selittää kielenulkoisilla tekijöillä. Monia eurooppalaisia kieliä kirjoitettiin jo keskiajalla, mutta varhaismodernilla ajalla niiden oikeinkirjoitusjärjestelmät standardisoituivat. Samaan aikaan oikeinkirjoitusjärjestelmiin vaikuttavat kielenulkoiset tekijät muuttuivat. Näitä tekijöitä olivat yliopistojen perustaminen, kirjapainotaito, reformaatio ja vastareformaatio, renessanssi, humanismi ja kansallisvaltion synty. (Baddeley & Voaste 2012: 1–15.)

Eurooppalaisten kirjakielten standardisointiprosessi uuden ajan alussa ei ollut lineaarinen, vaan sisälsi rinnakkaisia kehityskulkuja ja palaamisia aiempaan vaiheeseen. Oikeinkirjoitus saattoi aluksi moninaistua useisiin rinnakkaisiin malleihin, jotka kilpailivat keskenään ja sekoittuivat. Tämän vaiheen jälkeen ne standardisoituivat yhdeksi kirjakieleksi. Romaaniset kielet ovat ensin erkaantuneet latinan oikeinkirjoituksesta ja sen jälkeen kehittyneet kahta reittiä. Italian ja espanjan oikeinkirjoitus alkoi uuden ajan alussa noudattaa kirjain-äännevastaavuutta aiempaa tarkemmin. (Baddeley & Voaste 2012: 2–3.) Ranskassa pyrittiin myös uudistamaan ortografiaa kirjain-äännevastaavuuden suuntaan, mutta uudistukset eivät vakiintuneet. (Baddeley & Voaste 2012: 6.)

Suomen kirjakielen kehitys poikkesi monien muiden kirjakielten kehityksestä, koska suomea ei kirjoitettu juuri lainkaan keskiajalla ennen 1500-lukua, jolloin muut Euroopan kirjakielet olivat oikeinkirjoituksen standardisoitumisen vaiheessa. Säilyneitä suomen kieltä sisältäviä keskiaikaisia lähteitä ovat rajalinjojen kuvauksia koskevat asiakirjat, joissa esiintyy suomenkielisiä henkilö- ja paikannimiä (Lehikoinen 1991: 1–2; Häkkinen 1994: 77).

Vuonna 1537 Turun hiippakunnassa aloitettiin reformaation edellyttämät liturgiset uudistukset, joista on säilynyt kaksi käsikirjoitusta. Nämä ovat Westhin koodeksi ja Upsalan yliopiston käsikirjoitus B 28, jotka molemmat sisältävät käsikirjan ja messun tekstit suomen kielellä. Rauman kappalaisen Matthias Westhin käsikirjoitus on ajoitettu noin vuoteen 1546, mutta se edustaa Ruotsin reformaattorin Olaus Petrin vuoden 1537 käsikirjan ja messun aloittamaa käännöstraditiota. Upsalan käsikirjoitus kirjoitettiin hieman tämän jälkeen. Tämän Westhin käännöstradition suomenkielisten alkuperäistekstien kääntäjiä ei tunneta, ja sen korvasi myöhemmin Agricolan aloittama käännöstraditio (Heininen 2007: 279–280).

On myös viitteitä keskiajalla kirjoitetuista suomenkielisistä teksteistä, jotka eivät ole säilyneet. 1412–1450 Maunu Tavastin ollessa Turun piispa saarnoja on tietävästi pidetty suomeksi, ja 1441 hän määräsi Isä meidän -rukouksen, Enkelin tervehdysten ja uskontunnustuksen luettavaksi suomen kielellä. Hänen jälkeensä piispan virkaa 1489–1500 hallinnoinut Maunu Särkilahti lisäsi listaan synnintunnustuksen ja määräsi vuonna 1492 kyseiset opinkappaleet kirjoitettavaksi ylös joka seurakunnassa, jotta ne voitaisiin lukea ääneen joka kerta samalla tavalla. (Häkkinen 1994: 41.)

3.2 Kirjakielten statussuunnittelu ja standardisointi

Kirjakielen muodostumisen ensimmäinen vaihe on statussuunnittelu, jossa valitaan kielivariantti, jota lähdetään tietoisesti kehittämään ja normittamaan uudeksi kirjakieleksi (Kolehmainen 2014: 14, 52). Tämä vaihe on varhaismodernissa Euroopassa liittynyt keskusjohtoisen kansallisvaltion syntyyn, jolloin valtion poliittisen keskuksen kielivariantti tyypillisesti valikoitui uuden kirjakielen malliksi (Baddeley & Voaste 2012: 6). Suomen kielen tapauksessa statussuunnittelun aloitti Mikael Agricola, joka valitsi kirjakielensä pohjaksi sen aikaisen suomen hallinnollisen keskuksen eli Turun ympäristön puhekielen.

Senteden he ouat cauan ennen Christitudh olluet / quin ne mwdh temen Somen Hijppakunnan ia maan Asuuaiset. Nyt wimein / waicka neisse Canssoisa ouat moninaiset Kielet eli puhen taat / nin / ette cuki neiste Makunnist / iotakin murta toisen Maankieliste / quitengin ette teme coco Hijppakunda Somen maxi cutzutan / ioca ombi ninquin mwidhen Äitei. Sille ette he' ensin tuli Christituxi / ia tesse Turussa ombi Maakunnan Eme kirko ia pijspa' Stoli ia Istuin. Senteden o'bi tesse P. Wdhen Testamentin kirioissa Somenkieli enimiten prucattu. (Agricola 1548: 18)

Statussuunnittelu tapahtui poliittisin perustein, mutta sitä perusteltiin kielen puhtaudella eli puristisesti. Muihin kielen alueellisiin varianneihin saatettiin joskus perusteetta yhdistää vieraiden kielten vaikutus, kun sitä verrattiin prestiisiasemassa olevaan keskuksen kielimuotoon. (Baddeley & Voaste 2012: 6.) Suomessa Ljungo Tuomaanpoika käsitti vuonna 1601 puhtaaksi suomen kieleksi Varsinais-Suomessa ja Pohjanmaalla puhutun kielimuodon, jonka hän hahmotti yhdeksi murteeksi. Uudellamaalla puhuttua kieltä hän luonnehti ruotsinsekaiseksi, Viipurin ja Savon murretta karjalan kielen turmelemaksi ja hämäläismurteita epätäsmällisiksi. (Rapola 1965: 37.)

Myös kilpailevia puhtaan kielen alueellisia malleja saattoi esiintyä, eikä statussuunnittelu loppunut, vaikka jotain alueellista kielimuotoa olisikin jo standardisoitu. Suomessa Turun puhekielestä tai edes lounaismurteista ei tullut suomen kielen ainoaa esikuvaa, vaan eri kirjoittajat pitivät eri länsimurretta puhtaimpana. Ajan myötä puhtaimmaksi mielletyn kielen puhuma-alue siirtyi Turusta sisämaahan ja itään. Esimerkiksi Daniel Julenius sanoi puhtainta suomea puhuttavan Ala-Satakunnassa. Vuoden 1642 raamatunkäännöksestä jopa poistettiin Agricolan käyttämiä lounaismurteiden piirteitä kuten loppuheittoja. (Rapola 1965: 38.) Keskustelu jatkui vielä nykysuomen ajalla 1800-luvulla murteiden taistelussa, kun siihen otettiin mukaan myös itämurteet.

Joissain tapauksissa eri alueiden kielimuotojen vaikutus kirjakieleen tunnistettiin ja hyväksyttiin, eikä aluemurteita pidetty standardisoitua varianttia vähemmän puhtaina. Agricola tunnusti, ettei hänen kirjoittamansa kielimuoto ollut puhtaasti Turussa puhuttua kieltä, vaan hän oli täydentänyt kirjoittamaansa kieltä toisilla murteilla.

Ja mös hädhen teden / coska tarue on anonut / ouat mös mwiden kielet / puhet ia sanat tehen siselotetud. --
Nin ette telle malla ia Hijppaku'nalla nin monet seke Maku'nat / ette Kielentauat leute' / Sille ette aina cussakin man Canssas mutomat erinomaiset puhen ia sanan laskut eli tauat / tosin harioitetan. (Agricola 1548: 18)

Mikael Agricolan kielessä itäisiä piirteitä ovat ainakin persoonapronominien akkusatiivimuodot *meijet*, *teiet* ja *heijet* sekä osa inessiivin päätteistä kuten sanoissa *swressa* (suuressa) ja *suruissa*. Henrik Gabriel Porthan pani merkille, että kirjallisuudessa käytetty yleiskieli

oli eri länsimurteiden yhdistelmä. 1700- ja 1780-lukujen vaihteessa Porthan toi esille sen, että myös itämurteiden etupäässä runoudessa esiintynyt sanasto olisi mahdollista ja perusteltua ottaa laajempaan käyttöön. Porthan perusteli näkemystään myös sillä, että kansalle pitää saarnata sen omalla kielellä. (Rapola 1965: 37–46.)

Kirjakielen kehityksen toinen vaihe on standardisointi eli normittaminen, joka tarkoittaa oikeinkirjoituksen yhdenmukaistamista. Tämä tapahtuu luomalla kirjallisten lähdeosteiden korpus, johon viralliseksi valittu kielimuoto ja sen vakiinnuttamiseksi ja kehittämiseksi laaditut normit kodifioidaan. Tähän korpukseen nojaamalla muut kirjoittajat pystyvät tuottamaan standardikieltä. (Kolehmainen 2014: 52–53.)

Mikael Agricolan kirjoittama kieli oli suomen kirjakielen ensimmäinen standardi, johon kirjoittajat nojasivat ennen ensimmäistä suomen kielioppia. (Kolehmainen 2014: 52–53.) Hän teki tietoisia valintoja äänteiden ja rakenteiden oikeinkirjoituksen suhteen muttei kuitenkaan toteuttanut niitä johdonmukaisesti. Erityisesti astevaihtelu kuten heikko aste vahvan asteen sijaa sanassa *antoi* (*annoï*), vokaalien pituudet, diftongit, sekä *k*- ja *ä*-äänteiden merkintä varioi Agricolan tuotannossa huomattavasti. Monet tutkijat ovat luonnehtineet Agricolan ortografiaa mielivaltaiseksi. Sen on havaittu varioivan samalla tapaa kuin puhekieli, eikä äänteiden merkinnällä ole näyttänyt olleen pyrkimystä yhdenmukaisuuteen (Rapola 1965: 66–69). Kaisa Häkkinen huomauttaa, ettei tässä kirjoitetun suomen kielen kehitysvaiheessa pyritty täysin yhdenmukaiseen ortografiaan, koska ortografista variaatiota saatettiin tuolloin pitää täysin asiankuuluvana ilmiönä. Tämä asennoituminen on hänen mukaansa voinut perustua muun muassa sille, että variaatiota esiintyy luonnollisessa kielessä kaikilla tasoilla. (Häkkinen 1994: 161.)

Myös pohjaltaan foneettisten kirjakielten standardisointi vaati oikeinkirjoituksen malliksi jonkin aiemmin muodostuneen kirjakielen. Euroopan kansankielien oikeinkirjoituksen malli oli latina, mutta niissä esiintyi äänteitä ja rakenteita, joita ei ollut latinassa. Erilaisia ratkaisuja tähän ongelmaan esitettiin, ja jokin niistä vakiintui. Myöhemmin kehittyneissä kirjakielissä kuten suomessa oikeinkirjoitukseen otettiin mallia latinan lisäksi toisista kansankielistä.

Useat varhaiset vanhan kirjasuomen tutkijat ovat pitäneet vieraiden kielten vaikutusta Agricolan kieleen vähäisenä ja korostaneet sen sijaan paikallismurteita hänen oikeinkirjoituksensa mallina (Rapola 1965: 26). Myöhemmät tutkijat ovat esittäneet, että Agricolan ortografian mallina olivat puhutun suomen kielen mallin lisäksi kielet, joita hänen aikansa suomalaiset papit olivat harjaantuneet lukemaan. (Häkkinen 1994: 161; Lehikoinen & Kiuru 1991: 74.) Raamatunkäännöksen pohjatekstit samoin kuin viisitoista hänen henkilökohtaisesta kirjastostaan säilynyttä teosta olivat ruotsin, saksan, latinan ja kreikankielisiä. (Heininen 2007: 338–351.) Agricolan tuotanto onkin miltei

täysin käännetty kyseisistä kielistä, minkä seurauksena esimerkiksi sen lauserakenteet noudattavat usein vieraitten kielten mallia.

Kielissä, jotka päätyivät vanhan kirjasuomen oikeinkirjoituksen malleiksi, esiintyi huomattavasti ortografista variaatiota, eivätkä ne noudattaneet kirjain-äännevastaavuutta. Ne olivat myös indoeurooppalaisia kieliä, joiden äännerakenne erosi suomesta, eikä niissä siten ollut grafeemeja kaikille suomessa esiintyville äänneille. Lisäksi mallia saatettiin ottaa yhtä aikaa useasta eri kielestä, joiden oikeinkirjoituksessa oli päädytty hyvin erilaisiin ratkaisuihin. (Lehikoinen & Kiuru 1991: 74.) Ortografian tarkoituksellinen fonografisuus ei ollut vielä vanhan kirjasuomen aikaan varhaismodernina aikana keskeinen kysymys, vaan vasta uuden kirjasuomen aikaan (Nordlund 2012: 363).

Puristinen kieli-ideologia ei suomessa vielä Agricolan aikana ollut vallalla, koska suomen kielestä ei oltu kehittämässä kansallisvaltion vaan lukemaan opettelevan kansan käyttöön. Tämän vuoksi ei ollut syytä välttää vieraan kielen mallia. (Häkkinen 1994: 62.) Agricolan kirjoittamaa kielimuotoa kuitenkin muokkailtiin vuoden 1642 raamatunkäännöksessä, ja muokkauksia perusteltiin puristisesti. Vieraskielisinä pidettyjä lainasanoja korvattiin suomenkielisillä vastineilla, ja ruotsin kielen mukaisia lauserakenteita muokattiin. Myös lounaismurteiden piirteitä kuten loppuheittoja poistettiin. (Rapola 1965: 66–95.)

Varhaismodernin Euroopan uusien kirjakielten, kuten suomen, kehitykseen on vaikuttanut lukutaidon yleistyminen. Reformaation edellytyksenä oli, että kansa kykeni lukemaan Raamattua omalla kielellään. Syvät oikeinkirjoitusjärjestelmät palvelevat erityisesti tottuneita lukijoita, jotka kykenevät lukemaan hiljaa, ja kykenevät hahmottamaan sana-asun ikään kuin referentin graafisena kuvana. Vähemmän harjaantuneet lukijat taas hämääntyvät sanan kirjoitusasun ja ääntämyksen välisestä erosta, joten uuden kirjakielen ortografiassa pyrittiin noudattamaan kirjain-äännevastaavuutta. (Baddeley & Voaste 2012: 1.)

Protestanttisissa maissa oikeinkirjoituksen standardisoinnin lähdeoteeksi muodostui usein raamatunkäännös, sillä se oli kirjallisten teosten joukossa korkeimmassa arvoasemassa, ja siihen panostettiin siksi paljon myös valtiollisia resursseja. Raamatunkäännöksillä oli suuri vaikutus oikeinkirjoitukseen Ruotsissa ja siten myös suomessa, jossa reformaatio tapahtui rauhanomaisesti ja keskushallinnon ohjauksessa. Tämän seurauksena raamatunkäännöksen ortografia omaksuttiin kivuttomasti. Katolisissa maissa kuten Ranskassa kansankielisen Raamatun oikeinkirjoitus saattoi olla tulenarka asia. Raamattu voitiin kääntää vain salaa, jolloin raamatunkäännöksiä saattoi olla useita. Ne olivat usein myös laittomia eikä keskushallinto osallistunut niiden tuottamiseen tai jakeluun. Näissä olosuhteissa raamatunkäännös ei voinut vaikuttaa oikeinkirjoitukseen. (Baddeley & Voaste 2012: 5.)

Suomen kirjakielen normittamisen merkittävin vaihe Agricolan tuotannon jälkeen oli vuoden 1642 *Biblia*, jonka käännöskomitea tarkensi ja yhdenmukaisti Agricolan laatimia kirjakielen normeja ja joka toimi suomen oikeinkirjoituksen lähdeveoksena vielä 1800-luvulla. Raamatunkäännöskomitean johtaja teologian professori Aeschillus (Eskil) Petraeus kirjoitti raamatunkäännöksen pohjalta ensimmäisen suomen kielen kieliopin, josta muodostui *Biblian* ohella toinen oikeinkirjoituksen lähdeveos. (Rapola 1965: 20–21.)

Joissain tapauksissa toisen kirjakielen oikeinkirjoituksen mukailu muutti kielten ääntämystä. *t*-äänteen heikkona asteena esiintyi vanhan kirjasuomen aikaan suomen kielessä dentaalispirantti *ð*. Kyseisellä äänteellä ei ollut muiden kielten oikeinkirjoitusjärjestelmissä omaa grafeemia, joten sitä merkittiin esimerkiksi *Bibliassa* (1642) *d*-grafeemilla. Tämän seurauksena dentaalispirantti alkoi kadota myös puhutusta suomen kielestä ja korvautui yleiskielessä *d*-äänteellä. Näin suomen kieleen muodostui uusi foneemi kirjakielen mallin mukaisesti. (Lehikoinen & Kiuru 2001: 74–75.)

Eräs ortografiaa ohjaava periaate on taloudellisuus, joka korostui erityisesti kirjapainotaidon yleistyttyä. Kirjapainajat pyrkivät yksinkertaistamaan oikeinkirjoitusta, jotta vähän käytetyistä merkeistä voitaisiin luopua ja sivulle saataisiin mahtumaan enemmän tekstiä. Suomen kirjakielessä *ä*-foneemia merkittiin aluksi joko *æ*-grafeemilla tai *a*-grafeemilla, jonka päälle kirjoitettiin pieni *e*-kirjain. Painotyöntekijät alkoivat merkitä *ä*-äännettä *ä*-grafeemilla, jotta liian monimutkaisista merkeistä voitaisiin luopua. Kieliin, joilla oli kirjallinen perinne jo keskiajalla, kirjapainotaidolla ei yleensä ollut yhtä suurta vaikutusta kuin niihin, joita alettiin kirjoittamaan vasta 1500-luvulla. (Baddeley & Voaste 2012: 5–6.)

Varhaismodernissa Euroopassa kirjapainotaito lisäsi aluksi ortografian demografista ja diasituatiivista variaatiota, koska sen seurauksena tekstejä tuotettiin suurempia määriä erilaisiin tarkoituksiin ja erilaisten ihmisten toimesta. Suomessa sama muutos tapahtui huomattavasti myöhemmin, koska varsinkin suomenkielisten tekstien painaminen oli pitkään harvinaista. (Rutowska; Rössel 2012: 223.)

Kirjojen painaminen Ruotsissa oli vuodesta 1526 kuningas Kustaa Vaasan suorassa hallinnassa hänen takavarikoituaan ainoan kilpailevan kirjapainon, koska se julkaisi katolista kirkkoa puolustavaa materiaalia. Ruotsinkielisen Raamatun (1541) jälkeen valtakunnassa ei painettu kruunun kustannuksella muuta kuin valtiollisia asiakirjoja. Myöskään Agricolan käännöstyö ei saanut tukea viranomaisilta ja oli miltei täysin hänen varassaan. Hänen apunaan ei ollut käännöskomiteaa, vaan hän teki ratkaisunsa itsenäisesti ja painoi teoksensa omakustanteisesti.

Mikael Agricolan tuotannon jälkeen 1500-luvulla painettiin vain vähän suomenkielistä kirjallisuutta. Kirkko köyhtyi Kustaa Vaasan hallintokaudella siinä määrin, ettei sillä ollut varaa painaa uskonnollista kirjallisuutta omakustanteisesti. Syynä tähän on muun muassa Kustaa Vaasan

tarkka taloudenpito ja epäluuloinen suhtautuminen kirkko-organisaatioon. Tämä kävi Suomessa ilmi siitä, ettei hän nimittänyt kirkollisille viroille seuraajia ja antoi Turun tuomiokapitulini mennä vararikoon. Turun hiippakunnan toiminta oli hänen valtakaudellaan kirkon virkamiesten henkilökohtaisen omaisuuden varassa. (Heininen 2007: 62.)

3.3 Tutkimusmenetelmä

Tämän tutkimuksen menetelmä on määrällinen ja sisältää sekä synkronista, että diakronista tutkimusta. Tutkin synkronisesti joka aineistossa kunkin kolmentoista tutkimukseen valitsemani sanan kirjain-äännevastaavuutta ja suomen kirjakielen nykyisen ortografian kaltaisuutta. Tämän jälkeen vertailin sanojen kirjoitusasuja eri aineistoissa ja hahmottelin tällä tavalla niiden ortografian kehityksen diakronisesti aineistojen välillä. Lopuksi vertailin aineistojen ortografian kehitystä aineistojen välillä kokonaisuudessaan.

Valitsin tutkittavat sanat siten, että ne esiintyvät aineistoissa riittävän usein ja eroavat toisistaan äännerakenteeltaan, jolloin tutkimus antaa mahdollisimman laajan kuvan erityyppisten äänneiden ortografiasta. Sanat ovat *mäki, kylä, selkä, kivi, niitty, viisas, poika, kallio, vuori, lampi, lammas, joki* ja *teko*. Sanoista tutkitaan niiden nominatiivivartaloa paitsi sanoissa *lammas*, josta tutkitaan se vahvaa vartaloa *lampa-*, sekä *joki* ja *teko*, joista tutkitaan niiden heikkoja vartaloita *joe-* ja *teo-*. Muodostin sanojen käsittelyjärjestyksen siten, että samoja äännteitä eri tavuasemassa sisältävät sanat käsitellään peräkkäin, mikä helpottaa johtopäätösten esittämistä. Sana *mäki* sisältää *ä*-foneemin alkutavussa sekä *kylä* ja *selkä* lopputavussa. Sana *kivi* sisältää kestoasteeltaan lyhyen *i*-äänneen, *niitty* ja *viisas* pitkän *i*-äänneen, sana *poika* *i*-äänneen osana diftongia ja *kallio* osana vokaaliyhtymää. Sanassa *vuori* esiintyy *uo*-diftongi. Sanassa *lampi* ja *lammas*-sanan heikossa asteessa on *mp*-konsonanttiyhtymä. Sanojen *joki* ja *teko* heikoissa asteissa on soinnillinen velaarifrikatiivi.

Tutkimuksessa verrattava sanat olen valikoinut ensisijaisesti siten, että ne esiintyvät 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa. Kyseinen aineisto on tutkimuksen aineistoista vähiten tutkittu ja siten pääaineiston asemassa. Lisäksi se on ruotsinkielinen ja sen sisältämä sanasto on siten hyvin rajoittunutta. Lähtökohtaisesti valitut sanat esiintyvät mahdollisimman useassa aineistossa, jolloin niistä muodostuu sarjoja, jotka antavat selkeän kuvan ortografian kehityssuunnista. Kun tämä ei ollut mahdollista, valikoin uudemmissa aineistoista äänneasultaan mahdollisimman samankaltaisia sanoja korvaamaan puuttuvia sanoja. Sanat *lampi, niitty* ja *joki* esiintyvät 1400-luvun asiakirjoissa mutteivat kaikissa muissa aineistoissa. *Lampi* sanalle korvaava sana on *lammas*-sanan vahva vartalo *lampa-*, *niitty*-sanalle korvaava sana on *viisas* ja *joki*-sanan heikkoa vartaloa korvaa *teko*-sanan heikko vartalo.

Etsin kustakin aineistosta tutkittavien sanojen esiintymät ja lajittelin ne kirjoitusasun perusteella. Tämän jälkeen laskin, kuinka monta eri kirjoitusasua jokaisella sanalla on kussakin aineistossa ja mitkä ovat niiden absoluuttiset määrät ja prosentuaaliset osuudet. Käytin tutkimusaineistosta valitsemieni sanojen ja niiden kirjoitusasujen laskemiseen taulukkolaskenta- ja tekstinkäsittelyohjelmaa. Taulukoin aineiston siten, että kaikki sen sana esiintyivät vain kerran ja ne asettuivat taulukkoon aakkosjärjestykseen. Tekstinkäsittelyohjelmassa pystyin hakutoiminnolla etsimään vuorotellen jokaisen kirjoitusasun esiintymien lukumäärän. Tällä menetelmällä selvitin, kuinka monta esiintymää sanalla on, kuinka monta eri kirjoitusasua sillä on ja mitkä ovat kirjoitusasujen prosentuaaliset osuudet sanan kaikista esiintymistä. Toistin tämän prosessin jokaisen valitsemani sanan ja aineiston kohdalla.

Joidenkin 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa esiintyvien nimien kirjoitusasusta on vaikea päätellä, mikä niiden äänneasu on alun perin ollut. Esimerkiksi nimessä *Poykiloma* ei esiinny sanaa *poika*, vaan se viittaa Kaarinan Poikluoman kaupunginosaan, jossa *poik-* viittaa sanaan poikki. Paikannimien osalta näihin ongelmatapauksiin on usein löytynyt ratkaisu asiakirjan käsittelemän kunnan nykyisestä paikannimestä, jota olen tarkastellut eri karttapalveluiden avulla. Tilannetta on helpottanut myös se, että Lounais-Suomen tapauksessa paikannimistö on säilynyt pääosin samana keskiajalta lähtien. Jokaisen epäselvän paikannimen perinpohjainen selvittäminen olisi hidastanut tutkimuksen etenemistä siinä määrin, että olen jättänyt suurimman osan niistä analyysini ulkopuolelle. Jos olen ottanut epäselvän paikannimen mukaan käsittelyyn, olen maininnut niistä erikseen tutkimustuloksia esittelevässä luvussa ja perustellut niiden kohdalla tekemäni päätökset.

Jotkin kirjoitusasuista laskin analyysissä samaksi kirjoitusasuksi, vaikka ne näyttäisivät eroavan toisistaan. Tämä koskee sanoja, jotka sisältävät *æ*- ja *ä*-grafeemeja. Olen laskenut analyysissäni *æ* ja *ä*-grafeemit yhteen, koska *ä* on kehittynyt *æ*-grafeemin pohjalta ja koska jokaisessa asiakirjassa käytetään johdonmukaisesti vain toista niistä.

Tutkin kirjain-äännevastaavuuden kehitystä aineistojen välillä vertailemalla yksittäisen sanan kirjoitusasuja eri aineistoissa. Kiinnitin huomiota, minkä äänteiden merkitseminen erottaa kirjoitusasut toisistaan, mitä grafeemia tai fonogrammia merkitsemiseen on käytetty ja onko jokin äänne jätetty kokonaan merkitsemättä. Arvioin, minkä aineiston merkitsemistavat ovat johdonmukaisimpia ja mitkä niistä noudattavat kirjain-äännevastaavuutta. Panin merkille, vaikuttaako äänteiden merkintään esimerkiksi niiden äänneympäristö tai tavuasema. Näin pyrin löytämään aineistojen välisiä kehityslinjoja, joissa näkyy jonkin äänteen merkintätavan muutos ajan kuluessa. Huomioin onko kehitys lineaarista ja onko se edennyt enemmän nykyisen suomen kirjakielen ortografiaa vastaavaan suuntaan.

Tutkimuksen lopuksi vertaan eri aineistoista saamiani tutkimustuloksia keskenään ja vastaan tutkimuskysymykseen. Laitan aineistot järjestykseen niiden ortografian johdonmukaisuuden perusteella ja vertaan tätä järjestystä niiden ilmestymisvuosiin, jolloin oikeinkirjoituksen kehityksestä muodostui diakroninen kuva. Jos aineistojen ilmestymisjärjestys on sama kuin niiden järjestys ortografiassa epäjohdonmukaisimmasta johdonmukaisimpaan, suomen kirjakielen ortografian voi sanoa kehittyneen ajan myötä johdonmukaisemmaksi jo varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen aikana. Jos taas nämä kaksi järjestystä eivät vastaa toisiaan, ortografian johdonmukaistuminen ei ole tapahtunut vielä tuolloin vaan suomen kirjakielen kehityksen myöhemmissä vaiheissa.

4 Sanojen ortografian kehitys

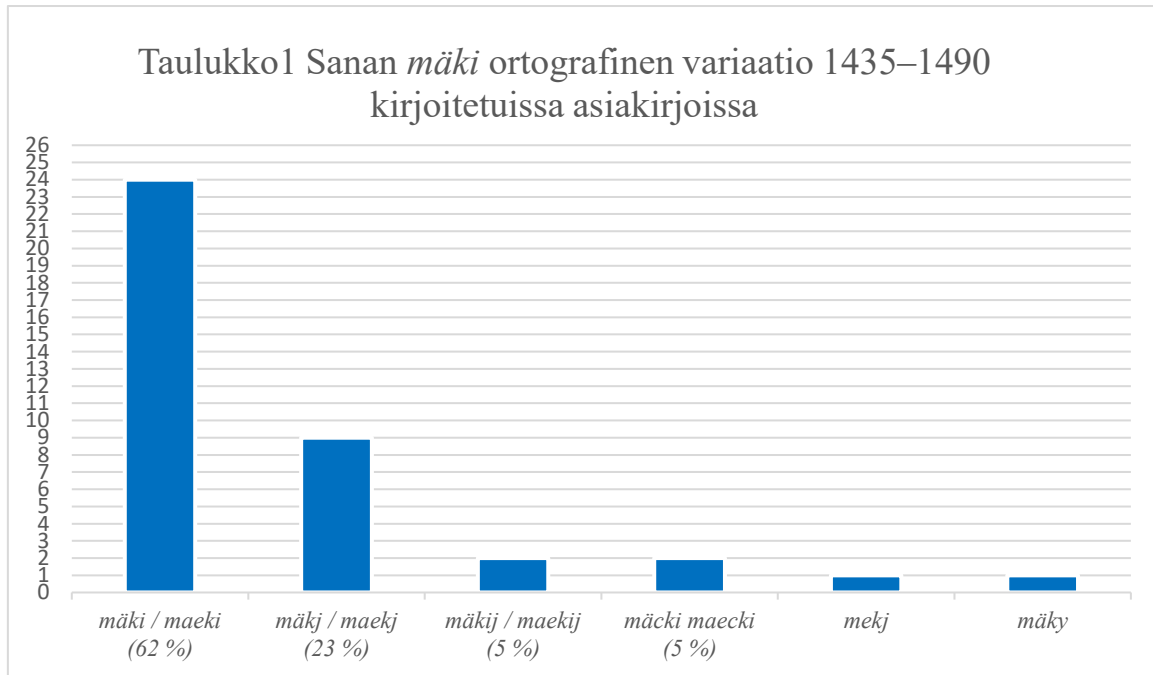
Sanojen järjestys taulukoissa, jotka kuvaavat aineiston ortografiaa kokonaisuudessaan, perustuu niiden äännerakenteeseen. Äännerakenteeltaan samankaltaiset sanat kuten, *mäki*, *kylä* ja *selkä*, joissa esiintyy *ä*-äänne, käsitellään peräkkäin, koska luvussa 5 niiden oikeinkirjoitusta vertaillaan keskenään yksittäisten äänneiden tasolla. Sanat *lampi* ja *lammas*, *niitty* ja *viisas*, sekä *joki* ja *teko* käsitellään samoissa alaluvuissa, koska ne korvaavat äännerakenteeltaan samankaltaisia sanoja, jotka esiintyvät ainoastaan 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa.

Aineistosta puuttuvat sanat on merkitty taulukoihin lyhyellä viivalla (-). Kun kaksi kirjoitusasua lasketaan aineistossa samaksi kirjoitusasuksi, niiden välille on merkitty kauttaviiva (/), ja kun kahdella kirjoitusasulla on yhtä monta esiintymää, niiden välille on merkitty pilkku (,).

4.1 Sanan mäki ortografian kehitys

Sana *mäki* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa 39 kertaa. 24 (62 %) niistä on muodossa *mäki* tai *maeki*, yhdeksän (23 %) muodossa *mäkj* tai *maekj*, kaksi (5 %) muodossa *mäkij* tai *maekij*, kaksi (5 %) muodossa *mäcki* tai *maecki*, yksi muodossa *mekj* ja yksi muodossa *mäky*. Suurin osa ortografisesta variaatiosta johtuu sanan lopun *i*-äänneen merkinnästä, johon on käytetty *j*-, *i*- tai *y*-grafeemia tai *ij*-fonogrammia. Lisäksi *k*-äänneen merkintä vaihtelee *k*-grafeemin ja *ck*-fonogrammin välillä. Yhdessä esiintymässä alkutavu *ä*-äännettä ei ole tunnistettu, vaan se on merkitty *e*-grafeemilla.

Yleisin kirjoitusasu *mäki* / *maeki* kattaa esiintymistä 62 % eli yli puolet, ja kirjoitusasuista ainoastaan *mäki* / *maeki* ja *mäkj* / *maekj* esiintyvät aineistossa useammin kuin kaksi kertaa. Sanan mäki oikeinkirjoitusta ei siis voi kuvailla aineistossa johdonmukaiseksi, mutta se ei myöskään ole kaikkein epäjohdonmukaisimpien joukossa.

Sana *mäki* esiintyy Mikael Agricolan teoksissa seitsemän kertaa. Näistä kuusi on kirjoitusasussa *mäki* ja yksi kirjoitusasussa *meki*. Ortografinen variaatio johtuu siis alkutavun *ä*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty kerran *e*-grafeemia ja muissa tapauksissa *ä*-grafeemia. Yksittäinen esiintymä *meki* voidaan laskea kirjoitusvirheeksi. Sanan *mäki* ortografia Agricolan tuotannossa on tällä perusteella johdonmukainen. Sana *mäki* esiintyy *Bibliassa* (1642) viisi kertaa ja almanakkateksteissä kahdeksan kertaa. Molemmissa aineistoissa se on joka kerta kirjoitettu muotoon *mäki* ja on siten täysin johdonmukainen.

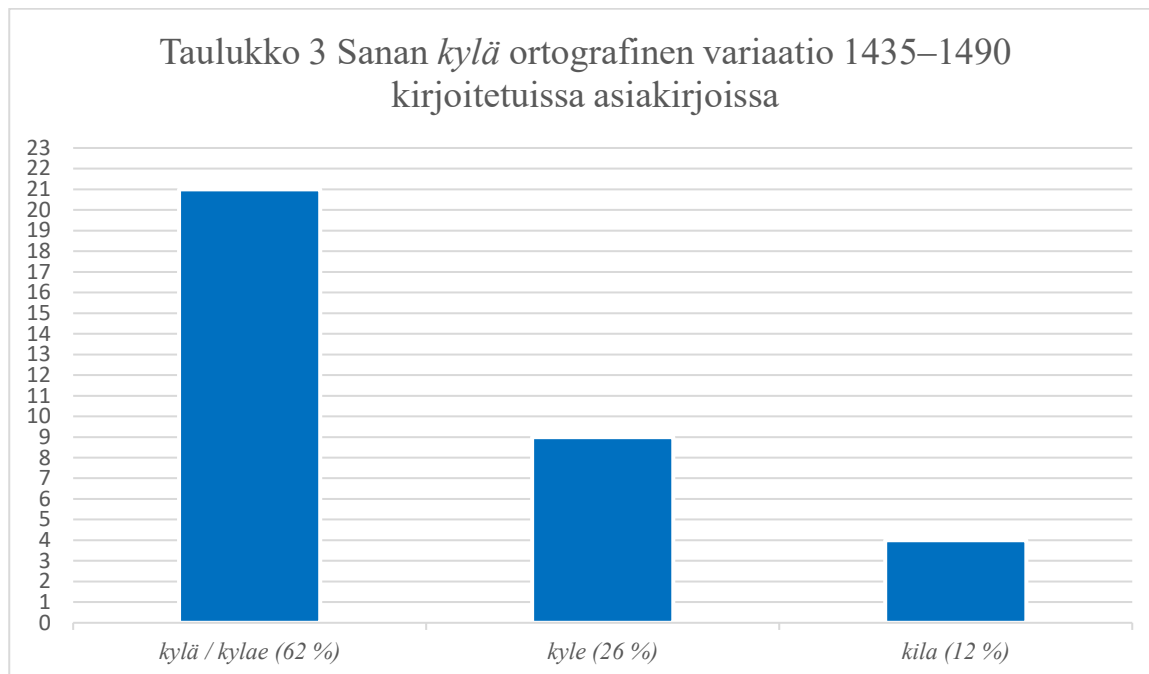
Taulukko 2 sanan <i>mäki</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>mäki</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	39	6	<i>mäki / maeki</i> (62 %)
Mikael Agricolan teokset	7	2	<i>mäki</i> (86 %)
<i>Biblia</i> (1642)	5	1	<i>mäki</i> (100 %)
Almanakkatestit	8	1	<i>mäki</i> (100 %)

Sanan *mäki* ortografia vakiintuu aineistoissa niiden aikajärjestyksen mukaisesti. 1435–1490 kirjoitettujen asiakirjojen kohdalla variaatio johtuu miltei kokonaan *k* ja *i*-äänteiden oikeinkirjoituksesta. Uudemmissa aineistoissa kyseiset äänteen merkitään täysin

johdonmukaisesti. *Bibliassa* (1642) ja almanakkateksteissä esiintyvä kirjoitusasu *mäki* vastaa täysin nykyisten suomen kirjakielen normien mukaista kirjoitusasua

4.2 Sanan kylä ortografian kehitys

Sana *kylä* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa 34 kertaa, joista 21 (62 %) on kirjoitettu muotoon *kylä* tai *kylae*, yhdeksän (26 %) muotoon *kyle* ja neljä (12 %) muotoon *kila*. Ortografinen variaatio johtuu siis lopputavun *ä*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty *a*-, *ä*- tai *ae*-grafeemia, sekä alkutavun *y*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty *y*- ja *i*-grafeemeja. Kirjoitusasuja on kolme ja niistä yleisin kattaa 62 % esiintymistä, joten sanan oikeinkirjoitus on aineistossa epäjohdonmukainen muttei kaikkein epäjohdonmukaisimpien joukossa.

Sana *kylä* esiintyy Mikael Agricolan teoksissa viisi kertaa, joista neljä on kirjoitettu muotoon *kyle* ja yksi muotoon *kylä*. Ortografinen variaatio siis johtuu täysin lopputavun *ä*-äänteen merkinnästä, mutta vain kerran esiintyvä kirjoitusasu *kylä* ei tee sanan ortografiasta epäjohdonmukaista. Sana *kylä* esiintyy *Bibliassa* 27 kertaa ja almanakkateksteissä kuusi kertaa. Kummassakin aineistossa se kirjoitetaan johdonmukaisesti muotoon *kylä*.

Taulukko 4 sanan <i>kylä</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>kylä</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	34	3	<i>kylä</i> / <i>kylæ</i> (62 %)
Mikael Agricolan teokset	5	2	<i>kyle</i> (80 %)
<i>Biblia</i> (1642)	27	1	<i>kylä</i> (100 %)
Almanakkatekstit	6	1	<i>kylä</i> (100 %)

Sanan *kylä* ortografian vakiintuminen etenee aineistojen aikajärjestyksessä. 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa ortografinen variaatio johtuu alkutavun *y*-äänteen ja lopputavun *ä*-äänteen merkinnästä. Agricola merkitsee *y*-äänteen johdonmukaisesti *y*-grafeemilla ja *ä*-äänteen yhtä esiintymää lukuun ottamatta *e*-grafeemilla. *Biblian* (1642) ja almanakkatekstien kirjoitusasu on täysin johdonmukainen ja vastaa nyky-suomen oikeinkirjoitusta. *Bibliassa* (1642) on palattu käyttämään *ä*-äänteen merkitsemisessä omaa grafeemiaan *e*-grafeemin sijaan, ja käytäntö on säilynyt almanakkateksteissä.

4.3 Sanan *selkä* ortografian kehitys

Sana *selkä* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa paikannimen osana viisi kertaa. Kukin kirjoitusasu esiintyy vain kerran, ja ne ovat *selke*, *selkä*, *sælki*, *selckä* ja *selike*. Ortografinen variaatio johtuu lopputavun *ä*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty *e*-, *ä*- / *æ*- ja *i*-grafeemeja. Kahdessa tapauksessa viidestä lopputavun *ä*-äänne on merkitty omalla grafeemillaan. Lisäksi ortografia vaihtelee *k*-äänteen kohdalla, jota on merkitty *k*-grafeemilla ja *ck*-fonogrammilla. Sanan oikeinkirjoitus aineistossa on kaikista tässä tutkimuksessa analysoiduista oikeinkirjoituksista epäjohdonmukaisin.

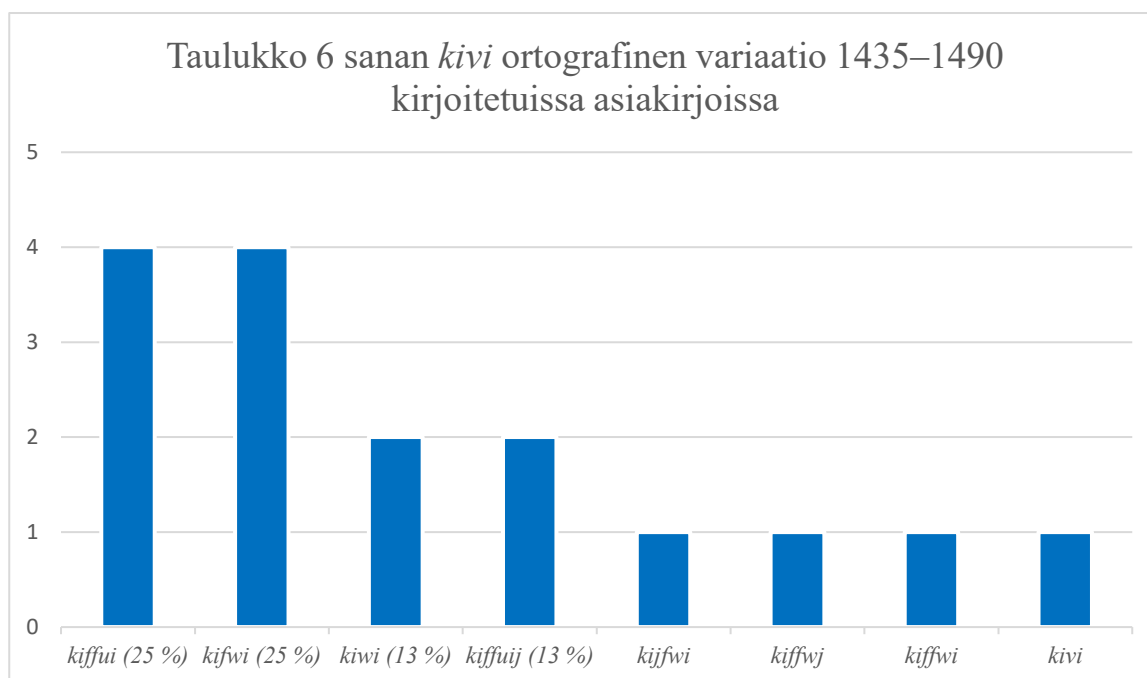
Mikael Agricolan tuotannossa sana *selkä* esiintyy viisi kertaa, ja se on kirjoitettu joka kerran muotoon *selke*. Lopputavun *ä*-äännettä ei siis ole erotettu *e*-äänteestä kertaakaan. Sekä *Bibliassa* (1642) että almanakkateksteissä sana esiintyy viisi kertaa, ja se on kirjoitettu joka kerran muotoon *selkä*.

Taulukko 5 sanan <i>selkä</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>selkä</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	5	5	yhtä yleisiä (20 %)
Mikael Agricolan teokset	5	1	<i>selke</i> (100 %)
<i>Biblia</i> (1642)	5	1	<i>selkä</i> (100 %)
Almanakkatekstit	5	1	<i>selkä</i> (100 %)

Sanan *selkä* oikeinkirjoitus vakiintuu aineistojen välillä niiden ilmestymisjärjestyksessä. Sanalla on viisi esiintymää 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa, Agricolan teksteissä, *Bibliassa* (1642) sekä almanakkateksteissä. 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa jokaisella esiintymällä on eri kirjoitusasu, joita erottavat alkutavun *e*-äänteen, lopputavun *ä*-äänteen sekä *k*-äänteen merkitsemistavat. Agricolan teksteissä niiden kirjoitusasu on johdonmukaisesti *selke*, ja *Bibliassa* sekä almanakkateksteissä se on *selkä*. Selkä sanan oikeinkirjoitus on siis johdonmukaistunut siirryttäessä 1435–1490 asiakirjoista Agricolan tuotantoon, mutta lopputavun *ä*-äännettä on Agricolan tuotannossa lakattu erottamasta *e*-äänteestä. Tämän jälkeen sanan oikeinkirjoitus on säilynyt täysin johdonmukaisena, mutta lopputavun *ä*-äänne on erotettu *e*-äänteestä ja merkitty omalla grafeemillaan.

4.4 Sanan kivi ortografian kehitys

Sana *kivi* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa 16 kertaa. Se on kirjoitettu neljä (25 %) kertaa muotoon *kiffui*, neljä (25 %) kertaa muotoon *kifwi*, kaksi (13 %) kertaa muotoon *kiwi*, kaksi (13 %) kertaa muotoon *kiffuij*, kerran muotoon *kijfwi*, kerran muotoon *kiffwj*, kerran muotoon *kiffwi* ja kerran muotoon *kivi*. Suurin osa ortografisesta variaatiosta johtuu *v*-äänteen merkinnästä, jolle esiintymissä on neljä rinnakkaista merkintätapaa *ffu*, *fw*, *w* ja *ffw*. Ortografista variaatiota lisää alku- ja lopputavun *i*-äänteen merkintätavat, joita ovat *i*, *ij* ja *j*. Sanan aloittava *k*-äänne merkitään johdonmukaisesti *k*-grafeemilla. Koska sanalla on aineistossa seitsemän kirjoitusasua, joista yleisinkin kattaa vain 25 % kaikista kirjoitusasuista, sen ortografia on yksi tutkimuksen epäjohdonmukaisemmista.

Sana *kivi* esiintyy Mikael Agricolan teoksissa viisi kertaa, *Bibliassa* (1642) 126 kertaa ja almanakkateksteissä 50 kertaa. Jokaisessa näistä aineistoista se kirjoitetaan johdonmukaisesti muotoon *kiwi*.

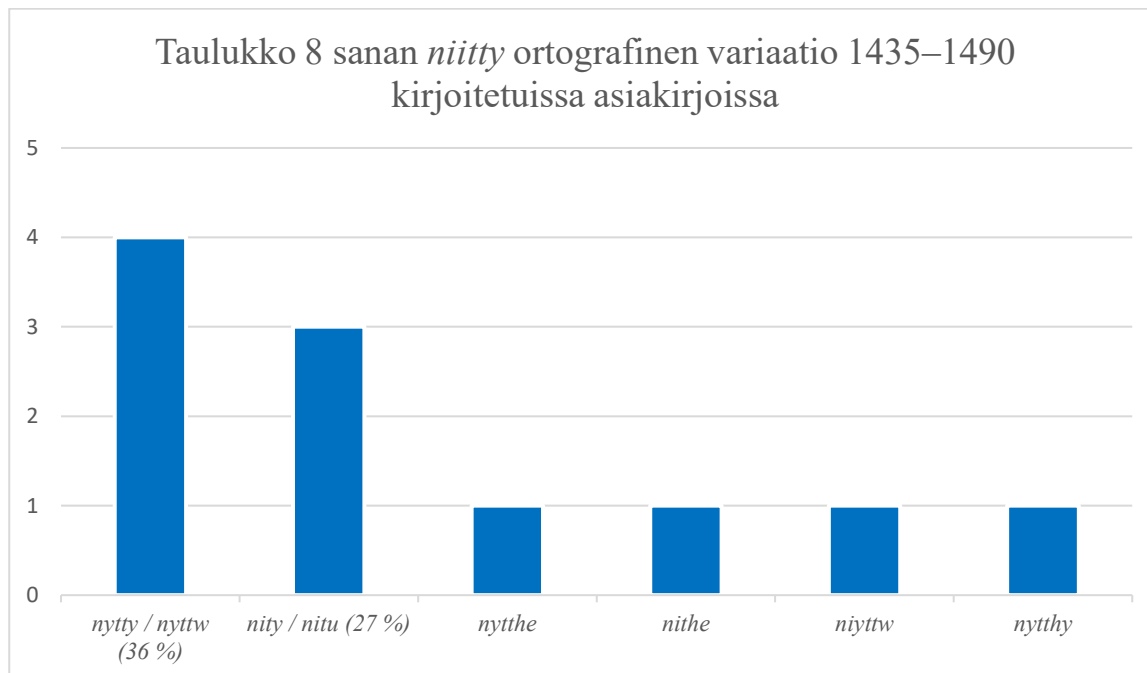
Taulukko 7 sanan <i>kivi</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>kivi</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	16	8	kiffui, kifwi (25 %)
Mikael Agricolan teokset	5	1	kiwi (100 %)
<i>Biblia</i> (1642)	126	1	kiwi (100 %)
Almanakkatekstit	50	1	kiwi (100 %)

Sanan *kivi* ortografia vakiintuu aineistojen ilmestymisjärjestyksen mukaisesti. 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa sen ortografian epäjohdonmukaisuus johtuu miltei täysin v-äänteen merkintätapojen vaihtelusta ja *i*-äänneet merkinnästä lopputavussa. *ff*-fonogrammin käyttö asiakirjoissa v-äänteen merkinnässä on omaksuttu ajan koristeellisesta kansliatyylisestä (Häkkinen 1994: 171). Vaikka myös Agricola käytti oikeinkirjoituksessaan *ff*-fonogrammia, sana *kivi* kirjoitetaan täysin johdonmukaisesti muotoon *kiwi* hänen teoksissaan kuten myös *Bibliassa* (1642) ja almanakkateksteissä.

4.5 Sanojen *niitty* ja *viisas* ortografian kehitys

Sana *niitty* on ainoa riittävän monta kertaa 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa esiintyvä sana, jossa on pitkä vokaali alkutavussa. Eräs sanan *niitty* murrevarianteista on *niittu*, joka esiintyy myös 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa. Olen tällä perusteella laskenut kirjoitusasut *nytty* ja *nyttw* sekä *nity* ja *nitu* samaksi kirjoitusasuksi. Sanaa *niitty* ei esiinny Mikael Agricolan tuotannosta ja *Bibliasta* (1642) rajaamassani aineistoissa, joten vertaan sen ortografiaa sanan *viisas* ortografiaan. Viisas sanan esiintymiin olen laskenut myös sen taivutusmuodot ja johdokset kuten *viisaus*, koska ne eivät vaikuta alkutavun *i*-äänteen kestoasteeseen.

Sana *niitty* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa paikannimien osana yksitoista kertaa. Se on kirjoitettu neljä (36 %) kertaa muotoon *nytty* / *nyttw*, kolme (27 %) kertaa muotoon *nity*/*nitu*, kerran muotoon *nyythe*, kerran muotoon *nithe*, kerran muotoon *niyttw* ja kerran muotoon *nythty*. Ortografinen variaatio johtuu alkutavun pitkän *i*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty *y*- ja *i*-grafeemeja sekä *iy*-fonogrammia. Lisäksi sanan lopun *y*- tai *u*-äännettä on merkitty *y*- tai *u*-, *w*- ja *e*-grafeemeilla. Myös *t*-äänteen geminaatan merkintätapa varioi, ja sen merkitsemiseen on käytetty *t*-grafeemia sekä *tt*-, *th*- ja *tth*-fonogrammeja. Sanan kirjoitusasuja on aineistossa kuusi, ja yleisin niistä *nytty* / *nyttu* kattaa 36 % esiintymistä, joten sen oikeinkirjoitus on epäjohdonmukainen.

Sanaa *niitty* ei esiinny Agricolan tuotannosta ja *Bibliasta* rajatussa aineistossa, joten sen korvaa niiden osalta tutkimuksessa sana *viisas*. Sana *viisas* ja siitä johdetut sanat kuten *viisaus* esiintyvät Agricolan aineistossa 125 kertaa, joista 87 (70 %) on muodossa *wisa*- ja 38 (30 %) *wijsa*-

Ortografinen variaatio johtuu pitkän *i*-äänteen merkinnästä, jota ei ole erotettu useimmissa esiintymissä vaan se on merkitty yksittäisellä *i*-grafeemilla. Sana *viisas* ja siitä johdetut sanat esiintyvät *Bibliassa* 22 kertaa, ja jokainen esiintymä on kirjoitusasussa *wijsa*.

Sana *niitty* esiintyy almanakkateksteissä 50 kertaa, joista 46 (92 %) on kirjoitusasussa *nijty* / *nijttu* ja neljä kirjoitusasussa *niitty* / *niittu*. Alkutavun pitkää *i*-äännettä siis merkitään sekä *ii* että *ij* – fonogrammeilla. *t*-äänteen geminaatta on jokaisessa kirjoitusasussa merkitty *tt*-fonogrammilla. Koska sanalla on vain kaksi kirjoitusasua, joista toinen kattaa 92 % esiintymistä, sen ortografia on aineistossa miltei täysin johdonmukainen

Sana *viisas* esiintyy almanakkateksteissä yhdeksäntoista kertaa. Kuusitoista niistä on kirjoitusasussa *wijsa*- (84 %), yksi *wisa*- (15 %), yksi *wiisa*- (15 %) ja yksi *wiiso*- (15 %) kirjoitusasussa. Ortografinen variaatio johtuu alkutavun pitkän *i*-äänteen merkinnästä, johon käytetään *ij* ja *ii* –fonogrammeja sekä *i*-grafeemia. Yhdessä kirjoitusasussa sanavartalon lopputavun *a*-äänne on merkitty *o*-grafeemilla. Jokainen kirjoitusasu *wijsasta* lukuun ottamatta esiintyy vain kerran, joten *viisas*-sanana ortografia on almanakkateksteissä johdonmukainen ja kirjoitusasut *wisa*-, *wiisa*- ja *wiiso*- voidaan laskea kirjoitusvirheiksi.

Taulukko 9 sanan <i>niitty</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>niitty</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	11	6	<i>nytty</i> / <i>nyttw</i> (36 %)
Mikael Agricolan teokset	-	-	-
<i>Biblia</i> (1642)	-	-	-
Almanakkatestit	50	2	<i>nijty</i> / <i>nijttu</i> (92 %)

Taulukko 10 sanan viisas ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan viisas esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	-	-	-
Mikael Agricolan teokset	125	2	<i>wisa-</i> (87 %)
<i>Biblia</i> (1642)	22	1	<i>wijsa-</i> (100 %)
Almanakkatekstit	19	4	<i>wijsa-</i> (84 %)

Sanan *niitty* oikeinkirjoitus vakiintuu aineistojen ilmestymisjärjestyksen mukaisesti, mutta se esiintyy vain kahdessa aineistossa, joiden vertailusta ei voi vetää varmoja johtopäätöksiä. Sanan *viisas* oikeinkirjoitus ei vakiinnu aineistojen ilmestymisjärjestyksen mukaisesti, koska sen oikeinkirjoitus on almanakkateksteissä epäjohdonmukaisempi kuin *Bibliassa* (1642) tai Mikael Agricolan tuotannossa.

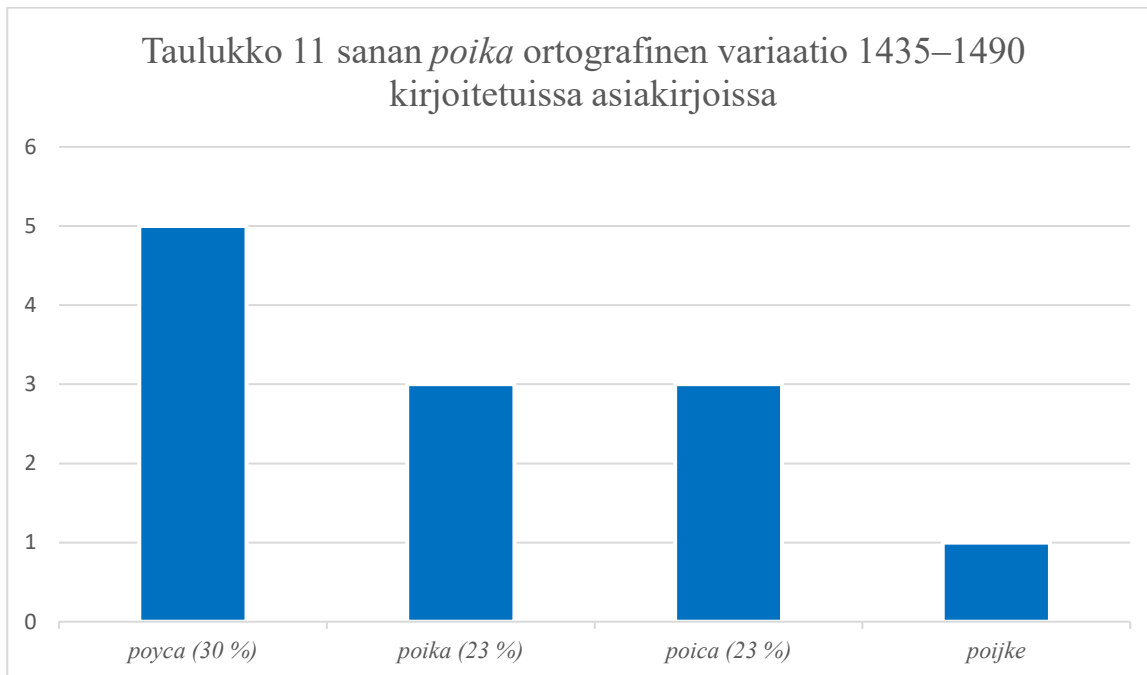
Ensivavun pitkän *i*-äänteen merkintä ei täysin vakiinnu aineistojen ilmestymisjärjestyksessä. Suurin osa (70 %) Agricolan *viisas*-sanan esiintymisistä ei merkitse pitkää *i*-äännettä, ja *wijsas*-muoto kattaa esiintymistä vain 30 %. Pitkän *i*:n oikeinkirjoitus on johdonmukaisin *Bibliassa*, jossa sana *viisas* on joka kerta merkitty muotoon *wijsas*. Almanakkateksteissä *wijsas*-kirjoitusmuoto on ylivoimaisesti yleisin, koska loput kolme kirjoitusasua esiintyvät vain kerran.

Poikkeama vakiintumisjärjestyksessä johtuu siis vain almanakkatekstien vähäisestä ortografisesta horjunnasta *Bibliaan* (1642) verrattuna. Vanhan kirjasuomen loppuvaiheessa omaksuttu merkintätapa *ij* (*wijsas*, *nijty*) ei kuitenkaan vastaa nykysuomen merkintätapaa eikä kirjain-äännevastaavuutta toisin kuin jo 1435–1490 esiintyvä *ii*.

4.6 Sanan poika ortografian kehitys

Sana *poika* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa 11 kertaa, ja sillä on neljä eri kirjoitusasua. Nämä ovat *poica*, joka esiintyy viisi kertaa (30 %), *poika*, joka esiintyy kolme kertaa (23 %), ja *poica*, joka esiintyy kolme kertaa (23 %). *Poijke* esiintyy vain kerran sukunimessä *Kurckenpoijke*. Ortografinen variaatio siis johtuu *i*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty *i*- ja *y*- grafeemeja ja *ij*-fonogrammia, sekä *k*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty *c*- ja *k*- grafeemeja ja *ck* fonogrammia.

Koska kirjoitusasuja on neljä ja niistä yleisinkin kattaa vain 30 % esiintymistä, sanan oikeinkirjoitus on aineistossa epäjohdonmukainen.

Sanan *poika* vahva vartalo esiintyy Agricolan aineistossa 145 kertaa ja *Bibliasta* (1642) rajatussa aineistossa 694 kertaa, ja se on molemmissa joka kerran kirjoitusasussa *poica*. Almanakkateksteissä sanan *poika* vahva vartalo esiintyy 35 kertaa, ja sillä on kaksi kirjoitusasua. Näistä 29 (83 %) on kirjoitusasussa *poica* ja kuusi (17 %) kirjoitusasussa *poika*.

Taulukko 12 sanan <i>poika</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>poika</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	12	4	<i>poyca</i> (30 %)
Mikael Agricolan teokset	145	1	<i>poica</i> (100 %)
<i>Biblia</i> (1642)	694	1	<i>poica</i> (100 %)
Almanakkatekstit	35	2	<i>poica</i> (83 %)

Sanan *poika* ortografian vakiintuminen ei täysin etene aineistojen kirjoittamisjärjestyksessä, koska almanakkatekstit ovat ortografialtaan *Bibliaa* (1642) epäjohdonmukaisempia. 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa sanan *poika* ortografia on vähiten johdonmukainen, koska sillä on *i* ja *k*-äänteiden ortografisen variaation takia viisi eri kirjoitusasua, joista yleisinkin kattaa kaikista esiintymistä vain 30 %. Sana *poika* kirjoitetaan Agricolan tuotannossa ja *Bibliassa* (1642) johdonmukaisesti muotoon *poica*. Almanakkateksteissä sillä on kaksi kirjoitusasua *poica* ja *poika*, joista yleisempi *poica* kattaa esiintymistä 83 %. Sana oikeinkirjoitus kehittyi siis aineistojen välillä siten, että *i*- ja *k*-äänteiden ortografia vakiintuu, minkä jälkeen *k*-äänteen ortografia alkaa jälleen varioida.

4.7 Sanan *kallio* ortografian kehitys

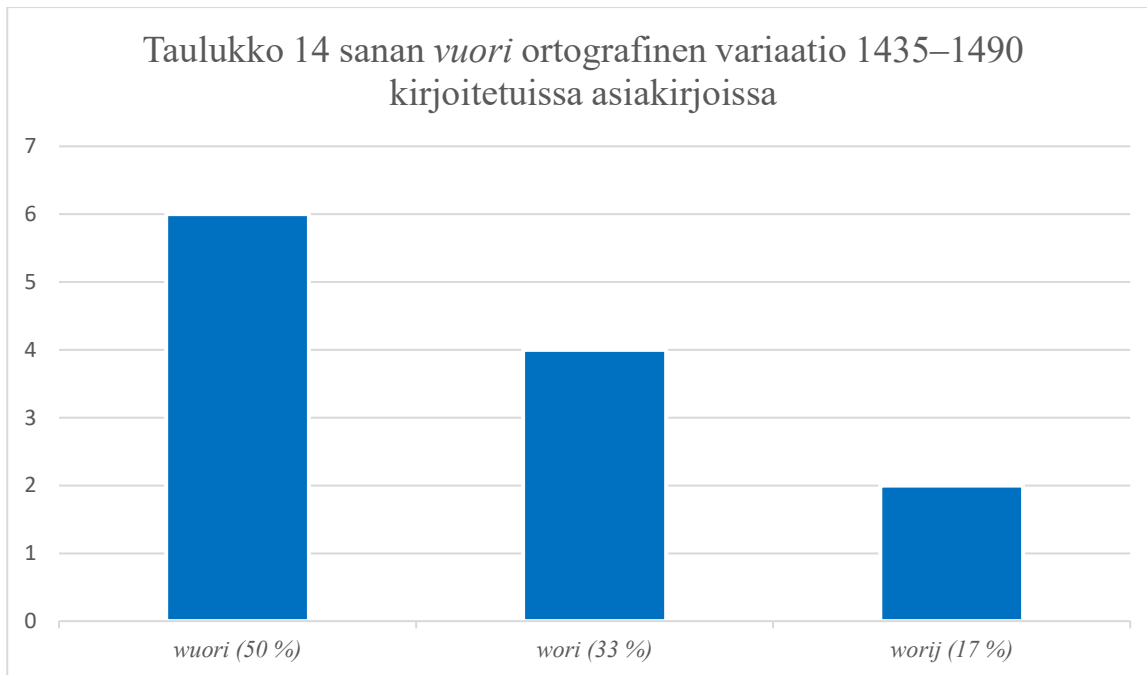
Sana *kallio* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa yhdeksän kertaa, ja se kirjoitetaan johdonmukaisesti muotoon *kallio*. Sana *kallio* esiintyy Mikael Agricolan teoksissa 26 kertaa ja *Bibliassa* (1642) 42 kertaa. Kummassakin teoksessa se on johdonmukaisesti kirjoitettu muotoon *callio*. Sana *kallio* esiintyy almanakkateksteissä 17 kertaa, joista 13 on kirjoitusasussa *kallio* ja neljä kirjoitusasussa *callio*. Kaikki ortografinen variaatio siis johtuu alkutavun *k*-äänteestä, jota merkitään joko *c*- tai *k*-grafeemilla. Sanan ortografia ei siis ole täysin johdonmukaista.

Taulukko 13 sanan <i>kallio</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>kallio</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	9	1	<i>kallio</i> (100 %)
Mikael Agricolan teokset	26	1	<i>callio</i> (100 %)
<i>Biblia</i> (1642)	42	1	<i>callio</i> (100 %)
Almanakkatekstit	17	2	<i>kallio</i> (77 %)

Sanan *kallio* ortografia ei vakiinnu aineistojen aikajärjestyksessä, sillä sen on epäjohdonmukaisin uusimmassa aineistossa eli almanakkateksteissä. Muissa aineistoissa sen ortografia on täysin johdonmukainen. 1435–1490 asiakirjoissa *kallio* on kirjoitettu *k*-grafeemilla ja Agricolan teoksissa ja *Bibliassa* (1642) *c*-grafeemilla. Almanakkateksteissä nämä kaksi merkintätapaa esiintyvät rinnakkain.

4.8 Sanan vuori ortografian kehitys

Sana vuori esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa 12 kertaa, joista kuusi (50 %) on kirjoitusasussa *wuori*, neljä (33 %) kirjoitusasussa *wori* ja kaksi (17 %) kirjoitusasussa *worij*. Puolessa esiintymistä on siis tunnistettu *uo*-vokaaliyhtymä, ja merkitty se *uo*-fonogrammilla. Lopuissa esiintymissä se on merkitty yksittäisellä *o*-grafeemilla. Kirjoitusasuja erottaa toisistaan myös sanan lopputavun *i*-äänne, joka on merkitty kahdessa esiintymässä *ij*-fonogrammilla ja lopuissa *i*-grafeemilla. Koska sanalla on aineistossa kolme kirjoitusasua, joista yleisin kattaa puolet esiintymistä, sen kirjoitusasu ei ole johdonmukainen.

Sana *vuori* esiintyy Mikael Agricolan teoksissa 89 kertaa, joista 51 on kirjoitusasussa *woori* ja 38 kirjoitusasussa *wori*. Alkutavun *uo*-vokaaliyhtymää ei siis ole kertaakaan erotettu *o*-äänteestä, vaan se on merkitty joko *oo*-fonogrammilla tai *o*-grafeemilla. Sana *vuori* esiintyy *Bibliassa* 16 kertaa ja almanakkateksteissä kuusi kertaa. Kummassakin aineistossa se on kirjoitettu johdonmukaisesti muotoon *wuori*.

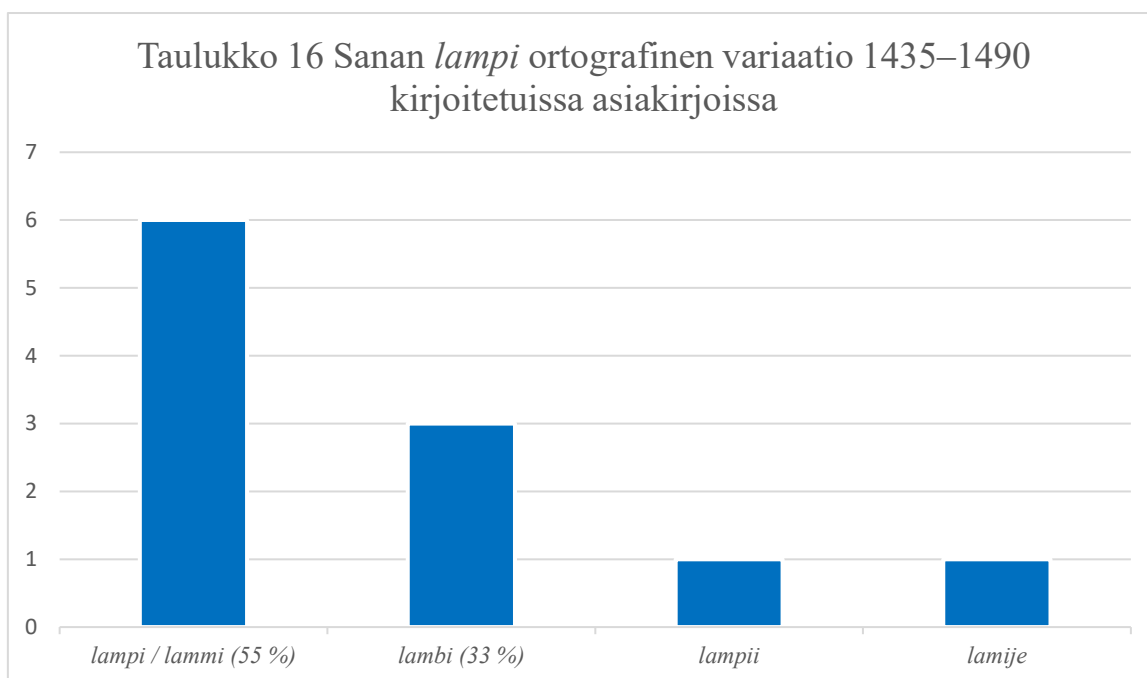
Taulukko 15 sanan <i>vuori</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>vuori</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	12	3	<i>wuori</i> (50 %)
Mikael Agricolan teokset	89	2	<i>woori</i> (57 %)
<i>Biblia</i> (1642)	16	1	<i>wuori</i> (100 %)
Almanakkatekstit	6	1	<i>wuori</i> (100 %)

Sanan *vuori* ortografian vakiintuminen etenee aineistojen kirjoitusjärjestyksessä. Sen variaatio 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa selittyy lopputavun *i*-äänteen ja *uo*-vokaaliyhtymän merkinnällä. 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa puolella sanan esiintymistä *uo*-vokaaliyhtymä on merkitty *uo*-fonogrammilla eikä *o*-grafeemilla. Agricola ei ole tunnistanut *uo*-vokaaliyhtymää, vaan on merkinnyt sen yhdellä tai kahdella *o*-grafeemilla. Agricolan tuotannossa lopputavun *i*-äänteen merkintä on kuitenkin johdonmukaistunut *uo*-vokaaliyhtymän merkitseminen *uo*-fonogrammilla palaa *Bibliassa* (1642) ja säilyy almanakkateksteissä, joissa molemmissa sanan ortografia on täysin johdonmukainen.

4.9 Sanojen *lampi* ja *lammas* vahvojen vartaloiden ortografian kehitys

Sana *lampi* ei esiinny Agricolan tuotannossa, *Bibliassa* (1642) eikä almanakkateksteissä, joten vertaan sitä niissä *lammas* sanan ortografiaan. 1435–1490 kirjoitetuissa aineistossa olen laskenut sanat *lammi* ja *lampi* samaksi sanaksi, koska ne ovat saman sanan murrevariantteja.

Sana *lampi* esiintyy asiakirjoissa 11 kertaa, joista kuusi on kirjoitettu muotoon *lampi* / *lammi* (55 %), kolme muotoon *lambi* (33 %), yksi muotoon *lampii* ja yksi muotoon *lamije*. Ortografinen variaatio johtuu *mp*-konsonanttiyhtymän merkinnästä, johon on käytetty välillä fonogrammia *mp* ja välillä fonogrammia *mb*. Lisäksi sanan lopun *i*-äänne on kerran merkitty pitkäksi äänneeksi.

Sanan *lammas* vahva vartalo esiintyy Agricolan aineistossa 32 kertaa, joista 31 on kirjoitusasussa *lamba*- ja yksi *lampa*-. *Lampa*-kirjoitusasu on perusteltua jättää huomiotta, koska se esiintyy vain kerran, joten sanan ortografia on johdonmukainen. Sanan *lammas* vahva vartalo esiintyy *Bibliassa* 120 kertaa ja almanakkateksteissä 18 kertaa, ja se on kirjoitettu joka kerta muotoon *lamba*.

Taulukko 17 sanojen <i>lampi</i> ja <i>lammas</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>lampi</i> tai <i>lammas</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	11 (<i>lampi</i>)	4	<i>lampi / lammi</i> (55 %)
Mikael Agricolan teokset	32 (<i>lammas</i>)	2	<i>lamba</i> (97 %)
<i>Biblia</i> (1642)	120 (<i>lammas</i>)	1	<i>lamba</i> (100 %)
Almanakkatekstit	18 (<i>lammas</i>)	1	<i>lamba</i> (100 %)

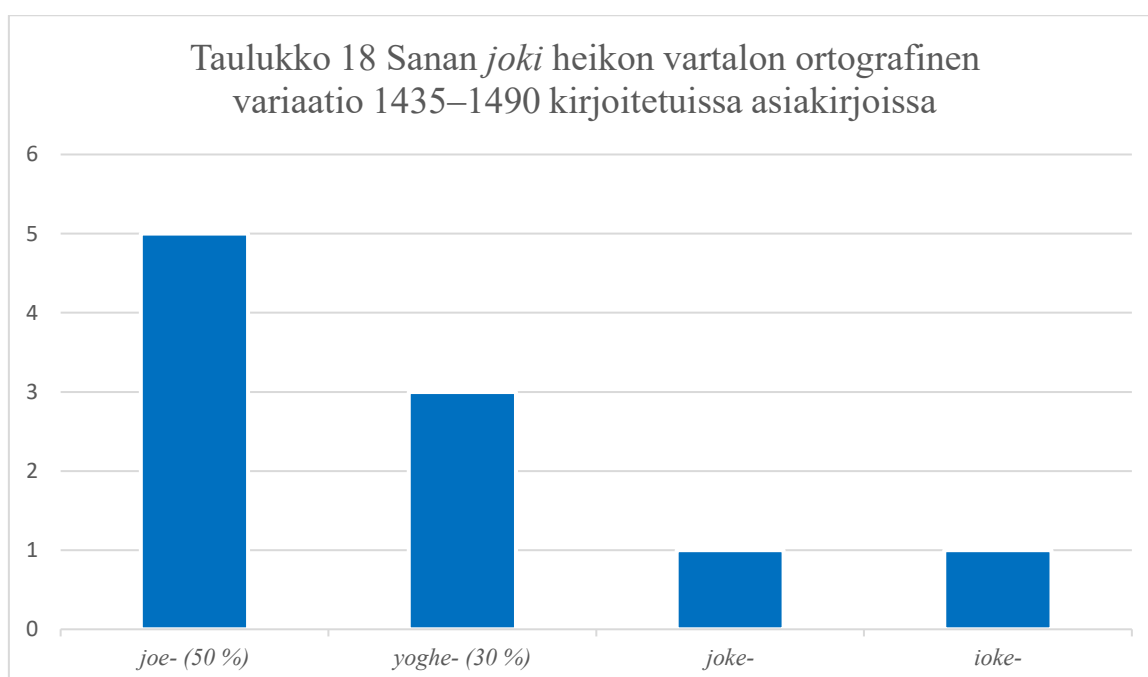
mp-konsonanttiyhtymä johdonmukaistuu aineistojen kirjoitusjärjestyksen mukaisesti. Kun kerran esiintyvä murrevariantti *lammi* jätetään pois, 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa merkitsemistapa on epäjohdonmukaisin, koska sen neljästä merkitsemistavasta yleisin kattaa 50 % esiintymistä. Agricola on käyttänyt fonogrammia *mp* jokaisessa paitsi yhdessä esiintymässä. *Bibliassa* on alettu käyttää johdonmukaisesti *mb*-fonogrammia. *Biblian* (1642) käännöskomitean käytäntö oli merkitä

ensitavun jälkeen nasaalien jälkeiset klusiilit soinnillisina. *nk*-konsonanttiyhtymä merkittiin *Bibliassa* *ng*-fonogrammilla, *nt-nd*-fonogrammilla (*randa*), *lt-ld*-fonogrammilla (*silda*) ja *mp- mb*-fonogrammilla (*lambi*) (Kolehmainen 2014: 55). Käytäntö jatkui myöhemmässä suomenkielisessä kirjallisuudessa. Tämä ilmenee tutkimuksen tuloksissa siten, että myös almanakkateksteissä *mp*-konsonanttiyhtymän ainoa merkintätapa on *mb*-fonogrammi.

4.10 Sanojen *joki* ja *teko* heikkojen vartaloiden ortografinen variaatio

Sanan *joki* heikko vartalo oli ainoa riittävän monta kertaa *Diplomatarium fennicumin* asiakirjoissa esiintyvä sana, joka sisältää vokaaliyhtymän *oe*. Sitä ei kuitenkaan esiinny Agricolan tuotannosta tai *Bibliasta* (1642) rajaamassani aineistoissa, joten vertaan sitä niissä sanan *teko* heikon asteen ortografiaan. Sanojen *joki* ja *teko* heikossa asteessa on esiintynyt velaarifikatiivi, joka on sittemmin poistunut ja jolla ei ole ollut normitettua merkintätapaa.

Sanan *joki* heikko vartalo esiintyy 1400-luvun aineistoissa kymmenen kertaa, joista viisi (50 %) on kirjoitusasussa *joe-*, kolme *yoghe-* (30 %), yksi *joke-* (10 %) ja yksi kirjoitusasussa *ioke-* (10 %). Sanan ortografinen variaatio siis johtuu sanan alun *j*-äänteen merkinnästä, johon on käytetty *j*-, *y*- ja *i*-grafeemia. Lisäksi variaatiota aiheuttaa velaarifikatiivi, joka on jätetty merkitsemättä puolessa esiintymistä ja lopuissa esiintymissä se on merkitty joko *gh*-fonogrammilla tai *k*-grafeemilla. Koska *joki*-sanan heikolla vartalolla on aineistossa neljä kirjoitusasua, joista yleisin kattaa esiintymistä puolet, sen ortografia ei ole aineistossa johdonmukainen muttei myöskään epäjohdonmukaisimpien joukossa.

Sanaa *joki* ei esiinny Agricolan tuotannosta rajatusta aineistosta, joten se on tutkimuksessa korvattu sanalla *teko*. Sanan *teko* heikko vartalo esiintyy Agricolan aineistossa 101 kertaa, joista 90 (89 %) on kirjoitusasussa *tegho-*, seitsemän (7 %) *tego-*, kolme (3 %) *teko-* ja yksi (1 %) *teco-*. Kaikki sanan ortografinen variaatio siis johtuu velaarifrikatiivin merkinnästä. Soinnillinen velaarifrikatiivi merkitään joka kirjoitusasussa, ja sen ylivoimaisesti yleisin merkintätapa on *gh*-fonogrammi. Loput merkintätavat *g*, *k* ja *c* kattavat niin pienen osuuden esiintymistä, että sanan *teko* oikeinkirjoitus Agricolan tuotannossa on melko johdonmukainen.

Sanaa *joki* ei esiinny *Bibliasta* (1642) rajatussa aineistossa, joten se on tutkimuksessa korvattu sanalla *teko*. Sanan *teko* heikko vartalo esiintyy *Biblian* aineistossa 35 kertaa, ja se on joka kerran muodossa *tego-*. Myös *Biblia* siis merkitsee soinnillisen velaarifrikatiivin, ja sen ainoa merkintätapa on *g*.

Sanan *joki* heikko vartalo esiintyy almanakkateksteissä 22 kertaa, ja se on joka kerta kirjoitettu muotoon *joe-*. Sanan *teko* heikko vartalo esiintyy almanakkateksteissä yhdeksän kertaa, joista seitsemän on kirjoitusasussa *teo-* ja kaksi kirjoitusasussa *tego-*. *teko*-sanon ortografinen variaatio aineistossa johtuu täysin siitä, että kahdessa esiintymässä velaarifrikatiivi on merkitty *g*-grafeemilla ja lopuissa se on jätetty merkitsemättä. Sanan *joki* ortografia on siis täysin johdonmukainen, ja sanan *teko* ortografia melko johdonmukainen.

Taulukko 19 sanan <i>joki</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>joki</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	10	4	<i>joe-</i> (50 %)
Mikael Agricolan teokset	-	-	-
<i>Biblia</i> (1642)	-	-	-
Almanakkatestit	22	1	<i>joe-</i> (100 %)

Taulukko 20 sanan <i>teko</i> ortografian kehitys			
Aineisto	Sanan <i>teko</i> esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
1435–1490 asiakirjat	-	-	-
Mikael Agricolan teokset	101	4	<i>tegho-</i> (89 %)
<i>Biblia</i> (1642)	35	1	<i>tego-</i> (100 %)
Almanakkatekstit	9	2	<i>teo-</i> (78 %)

Sanan joki ortografia johdonmukaistuu aineistojen kirjoitusjärjestyksen mukaisesti, mutta se esiintyy ainoastaan 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa, joiden vertailusta ei voi vetää varmoja johtopäätöksiä. 1435–1490 asiakirjoissa variaatio johtuu sanan alun *j*-äänteen merkinnästä sekä velaarifrikatiivin merkinnästä. Almanakkateksteissä *j*-äänteen merkintä on täysin johdonmukainen, ja velaarifrikatiivia on lakattu niissä merkitsemästä.

Sanan *teko* ortografia ei johdonmukaistu aineistojen kirjoitusjärjestyksen mukaisesti, koska sen oikeinkirjoitus almanakkateksteissä on epäjohdonmukaisempi kuin *Bibliassa* (1642) ja Mikael Agricolan tuotannossa. Erot eivät kuitenkaan ole suuria ja johtuvat täysin velaarifrikatiivin merkinnästä. Siirryttäessä Agricolan tuotannosta *Bibliaan* (1642) velaarifrikatiivin merkintätavat vakiintuvat neljästä *g*, *gh*, *k* ja *c* yhteen *g*. Almanakkateksteissä velaarifrikatiivin merkinnästä on osittain luovuttu, ja niissä tapauksissa, joissa se merkitään, käytetään *Bibliassa* (1642) vakiintunutta merkintätapaa *g*.

5 ä, i ja k -äänteiden ortografian kehitys

Tässä luvussa käsitellään *ä*, *i* ja *k* -äänteiden oikeinkirjoitusta yksityiskohtaisemmin tarkastelemalla tavuaseaman ja äänneympäristön vaikutusta niiden oikeinkirjoitukseen. Kyseiset äänteet valikoituivat tarkempaan käsittelyyn, koska ne esiintyvät riittävän useassa tutkitussa sanassa. *ä*-äänne esiintyy tutkimukseen valituista sanoista alkutavussa sanoissa *mäki* ja lopputavussa sanoissa *kylä* ja *selkä*. *i*-äänne esiintyy lyhyenä alkutavussa sanassa *kivi*, lyhyenä lopputavussa sanassa *vuori*, diftongina sanoissa *niitty* ja *viisas*, osana diftongia sanassa *poika* ja osana vokaaliyhtymää sanassa *kallio*. *k*-äänne esiintyy alkutavussa sanoissa *kylä*, *kivi* ja *kallio*, lopputavussa sanoissa *mäki*, *selkä* ja *poika* sekä heikossa asteessa sanojen *joki* ja *teko* heikoissa vartaloissa.

Tavuaseama on huomionarvoinen sanojen oikeinkirjoitusta tarkastellessa, koska painotetussa tavussa oleva äänne on helpompi tunnistaa kuin painottomassa tavussa oleva. Äänneympäristö tulee myös ottaa joissain tapauksissa huomioon, koska sen pohjalta on muodostettu joitain ortografisia käytäntöjä, joista on sittemmin luovuttu. Nykyään saman äänteen allofoneiksi hahmotetut äänteet on voitu erottaa oikeinkirjoituksessa eri äänneiksi.

5.1 ä-äänteen ortografian kehitys

Aiemmasta tutkimuksesta on havaittu, että Agricolan oikeinkirjoitus on horjunut huomattavasti *ä*-äänteen kohdalla (Rapola 1965: 50). *ä*-äänteen kirjoitustapa on myös merkittävä Agricolan äidinkielen kannalta, koska se on ruotsinkielisille haastava tunnistaa. Jos Agricola tunnistaa *ä*-äänteen tavuaseamasta huolimatta heikommin kuin toisten aineistojen kirjoittajat, tämä lisää todistetaakkaa hänen ruotsinkielisyytensä puolesta.

1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa *ä*-äänne on erotettu ensitavussa oikeinkirjoituksessa *e*-äänteestä ja merkitty joko *ä*- tai *æ*-grafeemilla kaikissa paitsi yhdessä kerran esiintyvässä kirjoitusasussa *mekj*. Lopputavussa *ä* erotetaan *e*:stä 75 % sanan *kylä* esiintymistä. *selkä*-sanon lopputavun *ä*-äänne on tunnistettu ja merkitty *ä*- tai *æ*-grafeemilla kahdessa viidestä esiintymästä, joista kukin kylläkin esiintyy vain kerran.

Agricolan on aiemmassa tutkimuksessa havaittu merkinneen *ä*-äännettä grafeemeilla *e*, *ä* ja *a* joista *e* on yleisin ja *ä* toiseksi yleisin. *a*-grafeemin on havaittu esiintyvän *ä*-äänteen merkkinä ainoastaan ensi tavua kauempana. (Häkkinen 1994: 175; Lehtinen & Kiuru 1991: 54; Rapola 1965: 50.) Tästä esimerkki on sana *hyvyydessä*: ”anna sen casua caikissa hywudhessa” (Agricola [1544] 1986: 152). Tässä tutkimuksessa *ä*-äänteen ortografiasta tekemäni havainnot ovat samansuuntaisia aiempien Mikael Agricolan ortografiaa käsittelevien tutkimusten kanssa. *mäki*-sanassa *ä*-äänne on ensitavussa, jolloin Agricola on merkinnyt suurimman osan *ä*-äänteistä *ä*-grafeemilla. Agricola

erottaa *e*-äänteen *ä*-äänteestä jälkitavussa vain kerran sanan *kylä* oikeinkirjoituksessa eikä kertaakaan sanan *selkä* oikeinkirjoituksessa. *a*-grafeemin puuttuminen aineistosta *ä*-äänteen lopputavun merkintätavoista voi johtua siitä, että sanat *kylä* ja *selkä* ovat molemmat vain kaksitavuisia.

1642 *Biblian* käännöskomitean pyrkimys oli merkitä sama äänne samalla grafeemilla. Agricolalle haastavat *e*- ja *ä*-äänteet erotettiin *Bibliassa* (1642) toisistaan johdonmukaisesti. (Kolehmainen 2014: 55.) Tämä käy ilmi myös tämän tutkimuksen tuloksista, koska *Bibliassa* samoin kuin almanakkateksteissä *ä*-äänne merkitään sekä alku- että lopputavussa *ä*-grafeemilla.

Tutkijat kuten Hugo Bergroth ovat päätelleet Mikael Agricolan *ä*:n ortografian horjuvuudesta, ettei Agricola olisi kyennyt erottamaan *ä*- ja *e*-ääntettä toisistaan, minkä perusteella hän olisi ollut äidinkieleltään ruotsinkielinen. Osmo Ikola kritisoi Bergrothin tulkintaa siitä, että sen lähtökohtana on suomen kielen nykyinen oikeinkirjoitus. Ikola huomauttaa, että Agricola on perustanut oman oikeinkirjoituksensa latinaan, ruotsiin ja saksaan, joiden oikeinkirjoituksessa näitä äännteitä ei tuolloin erotettu toisistaan. (Ikola 1990: 55.) Häkkisen mukaan *e*- ja *ä*-äänteen suhde on ollut vanhastaan epämääräinen ja yleiskielestä poikkeava joissain nykyisissäkin lounaismurteissa (Häkkinen 1994: 175).

1435–1490 kirjoitettujen asiakirjojen oikeinkirjoituksessa *ä*- ja *e*-äänteet erotetaan toisistaan johdonmukaisemmin kuin Agricolan tuotannossa. *ä*-äänne tunnustetaan siis vanhimmassa 1435–1490 kirjoitetussa aineistossa melkein yhtä hyvin kuin kahdessa uusimmassa eli *Bibliassa* (1642) ja almanakkateksteissä. Ainoastaan Mikael Agricolan aineisto erottuu joukosta *ä*-äänteen merkinnän horjuvuudessa. Tämä antaa lisätodisteita siitä, että Agricolan äidinkieli on ollut ruotsi, sillä hän ei selvästikään perustanut *ä*-äänteen merkintää aiempaan traditioon, vaikka 1435–1490 kirjoitetut asiakirjat ovat olleet hänen käytettävissään ja niiden kirjoittajat käyttivät *ä*-äänteelle omaa erityistä grafeemiaan *æ*- tai *ä*. Vaihtoehtoisesti voidaan tulkita, että on kyse vieraan kielen oikeinkirjoituksesta omaksutusta mallista tai lounaismurteiden piirteestä, joka ei esiinny *Bibliassa* eikä almanakkateksteissä, koska raamatunkäännöskomitea poisti Agricolan kielelle pohjaamastaan kirjakielestä vieraskielisiksi tai murteellisiksi tulkitsemiaan käytäntöjä.

5.2 *i*-äänteen ortografian kehitys

Alkutavun lyhyt *i*-äänne kirjoitetaan 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa kerran *ij*-grafeemilla kirjoitusasussa *kijfwi* (*kivi*) ja muulloin *i*-grafeemilla kuten kirjoitusasussa *kiffwi* (*kivi*). Kaikissa muissa aineistoissa lyhyt *i*-äänne merkitään alkutavussa *i*-grafeemilla. Lopputavun lyhyt *i*-äänne on saatettu merkitä *ii*-fonogrammilla kuten kirjoitusasussa *lampii* (*lampi*) tai *ij*-fonogrammilla kuten kirjoitusasussa *worij* (*vuori*). Kirjoitusasussa *poijke* (*poika*) voi olla kyse ruotsin *pojke*-sanasta mukailusta.

Alkutavun pitkää *i*-äännettä ei 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa useimmiten eroteta lyhyestä. Vokaalin laatua ei myöskään usein tunnisteta, vaan se merkitään *y*-grafeemilla kuten sanassa *nyttu* (*niitty*). Yhdessäkään kirjoitusasussa sitä ei merkitä *ij*-fonogrammilla toisin kuin myöhemmissä aineistoissa. Jos alkutavun *i*-äänteen pitkä vokaali on erotettu lyhyestä, se on merkitty *iy*-fonogrammilla, jota ei esiinnyt yhdessäkään toisessa aineistossa. Foneemisesti *i* on lähempänä *j*:tä kuin *y*:tä, joten *ij*-fonogrammi toteuttaa kirjain-äännevastaavuutta paremmin kuin fonogrammi *iy*.

Yksittäinen *i*-äänne on Agricolan aineistossa merkitty alku ja lopputavussa yksittäisellä *i*-grafeemilla. Myöskään Agricola ei kuitenkaan tunnista useimmissa tapauksissa pitkää *i*-äännettä, vaikka se on ensitavussa. Kun pitkä *i* on erotettu lyhyestä, se on merkitty *ij*-fonogrammilla. Suurin osa (70 %) Agricolan *viisas*-sanana esiintymisistä ei merkitse pitkää *i*-äännettä, ja *wijsas*-muoto kattaa esiintymistä vain 30 %.

Bibliassa (1642) *i*- ja *j*-äänteet erotettiin toisistaan johdonmukaisesti. (Kolehmainen 2014: 55.) Tutkimustuloksissa sekä alku että lopputavussa lyhyt *i*-äänne on *Bibliassa* (1642) merkitty *i*-grafeemilla. Vokaalien kestoasteiden merkintätapojen on havaittu pysyvän *Bibliassa* horjuvina, mutta pitkän *i*-äänteen merkinnässä *ij*-fonogrammi oli siinä vakiintunut ortografinen käytäntö, mikä ilmenee myös tässä tutkimuksessa (Rapola 1965: 70–71). *Bibliassa* pitkä *i* on merkitty johdonmukaisesti *ij*-fonogrammilla kuten sanassa *wijsas* (viisas). Myös almanakkateksteissä lyhyt *i*-äänne merkitään *i*-grafeemilla, ja *ij*-fonogrammi esimerkiksi sanoissa *wijsas* (viisas) ja *nijttu* (*niitty*) kattaa suurimman osan pitkän *i*-äänteen esiintymistä. Myös suomen nykyisen ortografian mukainen *ii*-fonogrammi esiintyy almanakkateksteissä, mutta se on niin harvalukuinen, ettei niitä ole perusteltua pitää merkinä ortografian muutoksesta.

Jokaisessa aineistossa miltei kaikki *poika*-sanana ensitavun *oi*-diftongit on tunnistettu ja merkitty kirjain-äännevastaavuutta noudattaen. Ainoa poikkeus on 1435–1490 kirjoitettu aineisto, jonka yleisin kirjoitusasu *poyca* merkitsee diftongin *oy*-fonogrammilla. Myös tässä tapauksessa on tunnistettu diftongi mutta ei sen laatua.

Äänteet *i* ja *j* ovat foneettisesti hyvin lähellä toisiaan, mikä tekee niiden tunnistamisesta haastavaa, ja ne sekoittuvat monissa aineistoissa. Varhaisuomesta vanhaan kirjasuomeen siirtyessä *i*:n oikeinkirjoituksen kehitys alkaa sen erottamisella *y*-äänteestä, joka on merkitty 1435–1490 asiakirjoissa esimerkiksi kirjoitusasuihin *poyca* (*poika*) ja *nyttu* (*niitty*). Tämän jälkeen kestoasteen tunnistaminen johdonmukaistuu *Bibliassa* (1642), ja almanakkateksteissä esiintyy ensimmäistä kertaa nykyisenkaltainen *ii*-fonogrammi.

5.3 k-äänteen heikon ja vahvan asteen ortografian kehitys

Sanoissa *kylä*, *kivi* ja *kallio* *k*-äänne on 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa aina merkitty *k*-grafeemilla. Sanoissa *mäki* ja *selkä* eli lopputavuissa etuvokaalin edellä *k*-äänne merkitään joka kerran *k*-grafeemilla paitsi *mäki*-sanassa kerran ja *selkä*-sanassa kaksi kertaa *ck*-fonogrammilla. *poika*-sanassa *k*-äänne on merkitty kahdeksassa esiintymässä *c*-grafeemilla ja neljässä *k*-grafeemilla. *k*-äänne on siis asiakirjoissa yleisin *k*-äänteen merkintätapa kaikissa tavuasemissa ja äänneympäristöissä paitsi lopputavussa ennen takavokaalia kuten sanassa *poika*, jossa *c*-grafeemi on yleisin merkintätapa (*poica*).

k-äänteen merkintätavoiksi Agricolan teksteissä on aiemmassa tutkimuksessa listattu äänneympäristöstä ja tavuasemasta riippuen *k*, *ki*, *c*, *q*, *g*, *gh*, *ck*, *ch* ja *x*. (Rapola 1965: 52) *Bibliassa* (1642) *k*-äännettä alettiin merkitä usealla kirjainmerkillä *k*-grafeemilla takavokaalien edellä ja *c*-grafeemilla etuvokaalien edellä, mutta tämäkin ratkaisu oli johdonmukaisempi kuin Agricolan merkintätavat. (Kolehmainen 2014: 55.) *k*-äänteen Merkintätavat *ki*, *q*, *ck*, *ch* ja *x* puuttuvat tutkimustuloksista, mikä johtuu siitä, ettei tutkituissa sanoissa esiinny *k*-äännettä tietyissä äänneympäristöissä kuten konsonanttiyhtymää *ks* tai *k*-äännettä *ui*-vokaaliyhtymän edellä.

Agricolalla ja *Bibliassa* (1642) *k*-äänne on merkitty johdonmukaisesti *c*-grafeemilla sanassa *callio* ja *k*-grafeemilla sanoissa *mäki*, *kylä*, *selkä* ja *kivi*. Agricola siis toteutti *Biblian* myöhemmin kodifioimaa käytäntöä merkitä *k*-äänne takavokaalien edellä *c*-grafeemilla ja etuvokaalien edellä *k*-grafeemilla. Almanakkateksteissä sanat *mäki*, *kylä*, *selkä* ja *kivi* jatkavat samaa käytäntöä, mutta kirjoitusasu *poika* kattaa 17 % sanan *poika* esiintymistä ja *kallio* on yleisempi kirjoitusasu kuin *callio*. Agricolan aloittama ja *Biblian* vakiinnuttama normi on siis vähitellen murtumassa. Tämä ei kuitenkaan ole uusi innovaatio, sillä kirjoitusasu *kallio* esiintyy 1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa ainoana kirjoitusasuna.

Siirryttäessä varhaisuomesta vanhaan kirjasuomeen *k*-äänteen merkitseminen monimutkaistuu, kun sitä merkitään yhä useammin *k*-grafeemin sijaan *c*-grafeemilla. Tämän jälkeen äänteen oikeinkirjoitus systematisoituu, kun *k*-grafeemia aletaan käyttää etuvokaalin ja *c*-grafeemia takavokaalin edellä. Seuraavaksi kyseisestä normista luovutaan vähitellen, jolloin tilanne 1700-luvun almanakkateksteissä muistuttaa jälleen varhaisuomen melko epäjohdonmukaista mutta *k*-grafeemia korostavaa merkintätapaa.

1435–1490 kirjoitetuissa asiakirjoissa puolessa sanan *joki* esiintymissä velaarifrikatiivia ei merkitä, mikä tekee niistä nykysuomen oikeinkirjoituksen mukaisia. 30 % taas merkitsee velaarifrikatiivin *gh*-fonogrammilla. Soinnillinen velaarifrikatiivi esiintyi puhutussa suomen kielessä ainakin keskiajalla ja Agricolan elinaikana. Myöhemmissä teksteissä kuten vuoden 1642 raamatunkäännöksessä *k*-äänteen heikko aste ole velaarifrikatiivin sijaan kato, vaan se merkitään

kirjakielissä *gh*-grafeemilla tradition jatkamiseksi. (Rapola 1965: 85–86) Tutkimustuloksissa Agricolan teksteissä velarifikatiivi merkitään joka kerta joko *gh*-fonogrammilla tai *g*-grafeemilla. Velaarifikatiivin merkitseminen omalla grafeemillaan tai fonogrammillaan noudattaa oman aikansa ääntämystä hyvin. 4 % esiintymistä Agricola ei näytä tunnistavan astevaihtelua vaan merkitsee *k*-äänteen *c* tai *k* grafeemilla. *Bibliassa* teko-sanana heikon vartalon *k*-äänteen heikko aste merkitään joka kerran *g*-grafeemilla. Agricolan käyttämä *gh* -fonogrammi kuvaa velarifikatiivia paremmin kuin yksittäinen *g*-fonogrammi, koska *g* merkitsee myös lainasanojen *g*-äännettä kuten aineistossa toistuvassa sanassa *Egypti*.

Johdonmukaisin ja eniten nykysuomea vastaavaa *k*-äänteen heikon asteen ortografia on almanakkateksteissä, joissa sanan *joki* heikko aste on aina merkitty muotoon *joe*- ja *teko* sanan heikkoa aste kahdesti *Biblian* (1642) mallin mukaisesti muotoon *tego*- ja muulloin muotoon *teo*-. Almanakkateksteissä velarifikatiivia ei siis merkitä omalla grafeemillaan. Velaarifikatiivin merkitsemisestä on käytännössä luovuttu 1700-luvulle tultaessa.

6 Suomen kirjakielen ortografian kehitys varhaissuomen ja vanhan kirjasuomen aikana

Tässä luvussa kokoan luvun 4 tutkimustulokset yhteen ja vertailen aineistojen oikeinkirjoitusta kokonaisuudessaan. Luvun lopuksi vastaan kahteen ensimmäiseen tutkimuskysymykseen (ks. sivu 8). Luvun taulukoissa esitellään kunkin aineiston ortografia kokonaisuudessaan. Sanojen järjestys perustuu niiden äännerakenteeseen, ja taulukoissa esiintyvien välimerkkien merkitys on sama kuin edellisessä luvussa (ks. sivu 25).

1435–1490 kirjoitetut asiakirjat ovat aineistoista ortografialtaan epäjohdonmukaisin. Asiakirjoista puuttuvat sanat *lammas*, *viisas* sekä *teko*. Ainoastaan sana *kallio* on ortografialtaan aineistossa täysin johdonmukainen. Sanaa *kallio* lukuun ottamatta jokaisen sanan ortografia on epäjohdonmukaisempi kuin yhdessäkään muussa aineistossa, eli jokaisella niistä on eniten rinnakkaisia kirjoitusasuja, joista yleisinkin kattaa pienemmän osan esiintymistä kuin muiden aineistojen yleisin kirjoitusasu.

Sanojen *mäki* (*mäki* / *mæki*), *kylä* (*kylä* / *kylæ*), *kallio* (*kallio*), *vuori* (*wuori*), *lampi* (*lampi* / *lammi*) ja *joki*-sanan heikon vartalon *joe-* (*joe-*) yleisin kirjoitusasu vastaa 1435–1490 asiakirjoissa nykysuomen kirjoitusasua tai on hyvin lähellä sitä. *kalliota* lukuun ottamatta jokaisen sanan ortografia kuitenkin varioi paljon, ja toiseksi yleisin kirjoitusasu voi olla kaukana nykysuomen oikeinkirjoituksesta kuten kirjoitusasut *kyle* (*kylä*), *wori* (*vuori*) ja *yoghe-* (*joe-*).

Taulukko 21 vuosien 1435–1490 asiakirjojen ortografinen variaatio			
Sana	Sanan esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
mäki	39	6	mäki / maeki (62 %)
kylä	34	3	kylä / kylae (65 %)
selkä	5	5	yhtä yleisiä (20 %)
kivi	16	8	kiffui, kifwi (25 %)
niitty	11	6	nytty / nyttw (36 %)
viisas	-	-	-
poika	12	4	poyca (30 %)
kallio	9	1	kallio (100 %)
vuori	12	3	wuori (50 %)
lampi	11	4	lampi / lammi (55 %)
lammas	-	-	-
joki	10	4	joe- (50 %)
teko	-	-	-

Ortografialtaan toiseksi epäjohdonmukaisin aineisto on Mikael Agricolan tuotanto. Aineistosta puuttuvat sanat *niitty*, *lampi* ja *joki*. Sanojen *selkä*, *kivi*, *poika* ja *kallio* oikeinkirjoitus on täysin johdonmukainen, ja sanojen *mäki*, *kylä* ja *lammas* oikeinkirjoituksen horjunta johtuu vain yhdestä kerran esiintyvistä rinnakkaisesta kirjoitusasusta. Sanojen *mäki* (*mäki*) ja *kivi* (*kiwi*) yleisin kirjoitusasu vastaa nykysuomen kirjoitusasua tai on lähellä sitä, ja sanojen *poika* (*poica*), *kallio* (*callio*) ja *lammas* sanan vahvan vartalon *lampa-* (*lamba-*) kirjoitusasut poikkeavat nykysuomen normista vain siksi, että niissä äänneet *k* ja *p* on merkitty äänneympäristön perusteella eri tavalla.

Taulukko 22 Mikael Agricolan tuotannon ortografinen variaatio			
Sana	Sanan esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
mäki	7	2	mäki (86 %)
kylä	5	2	kyle (80 %)
selkä	5	1	selke (100 %)
kivi	5	1	kiwi (100 %)
niitty	-	-	-
viisas	125	2	Wisa- (87 %)
poika	145	1	poica (100 %)
kallio	26	1	callio (100 %)
vuori	89	2	woori (57 %)
lampi	-	-	-
lammas	32	2	lamba- (97 %)
joki	-	-	-
teko	101	4	tegho- (89 %)

Biblia (1642) on aineistoista ortografialtaan johdonmukaisin, ja sen oikeinkirjoitus on jokaisen tutkitun sanan kohdalla täysin johdonmukainen. Jokainen tutkituista sanoista sanoja *lampi* ja *niitty* lukuun ottamatta esiintyy *Bibliassa*. Sanojen *mäki* (*mäki*), *kylä* (*kylä*), *selkä* (*selkä*), *kivi* (*kiwi*) ja *vuori* (*wuori*) yleisin kirjoitusasu vastaa nykysuomen normeja tai on lähellä sitä. Sanojen *poika* (*poica*), *kallio* (*callio*) ja *lammas* (*lamba*) yleisin kirjoitusasu eroaa nykysuomen normista siksi, että niissä äänteet *k* ja *p* on merkitty äänneympäristön perusteella eri tavalla

Taulukko 23 <i>Biblian</i> (1642) ortografinen variaatio			
Sana	Sanan esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
mäki	5	1	mäki (100 %)
kylä	27	1	kylä (100 %)
selkä	5	1	selkä (100 %)
kivi	126	1	kiwi (100 %)
niitty	-	-	-
viisas	22	1	wijsa (100 %)
poika	694	1	poica (100 %)
kallio	42	1	callio (100 %)
vuori	16	1	wuori (100 %)
lampi	-	-	-
lammas	120	1	lamba (100 %)
joki	2	1	TARKISTA (100 %)
teko	35	1	tego- (100 %)

Almanakkatekstit ovat tutkimusaineistoista toiseksi johdonmukaisin. Siitä löytyi jokaisen tutkimukseen valitun sanan esiintymiä sanaa lampi lukuun ottamatta. Sanojen *mäki*, *kylä*, *selkä*, *kivi*, *vuori*, *lammas* ja *joki* oikeinkirjoitus on täysin johdonmukainen, ja sanan *viisas* rinnakkaiset kirjoitusasut esiintyvät yleisintä lukuun ottamatta vain kerran. Sanojen *mäki* (*mäki*), *kylä* (*kylä*) *selkä* (*selkä*), *kivi* (*kiwi*), *kallio* (*kallio*), *vuori* (*wuori*) sekä sanojen *joki* ja *teko* heikkojen vartaloiden *joe-* (*joe-*) ja *teo-* (*teo-*) kirjoitusasut vastaavat nykysuomen normia tai ovat hyvin lähellä sitä. Sanojen *poika* (*poica-*) sekä *lammas*-sanan vahvan vartalon *lampa-* (*lamba-*) yleisin kirjoitusasu eroaa nykysuomen normista siksi, että niissä äänneet *k* ja *p* on merkitty äänneympäristön perusteella eri tavalla.

Taulukko 24 Almanakkatekstien ortografinen variaatio			
Sana	Sanan esiintymien määrä	Kirjoitusasujen määrä	Yleisin kirjoitusasu ja sen osuus
mäki	8	1	mäki (100 %)
kylä	6	1	kylä (100 %)
selkä	5	1	selkä (100 %)
kivi	50	1	kiwi (100 %)
niitty	50	4	nijtty / nijttu (53 %)
viisas	19	4	wijsa (84 %)
poika	35	2	poica (83 %)
kallio	17	2	kallio (77 %)
vuori	6	1	wuori (100 %)
lampi	-	-	-
lammas	18	1	lamba- (100 %)
joki	22	1	joe- (100 %)
teko	9	2	teo- (78 %)

Tutkimusaineistoista ortografialtaan johdonmukaisin on *Biblia* (1642), toiseksi johdonmukaisin almanakkatekstit, toiseksi epäjohdonmukaisin Mikael Agricolan tuotanto ja epäjohdonmukaisin 1435–1490 kirjoitetut asiakirjat. Tämä järjestys ei täysin vastaa niiden järjestystä kirjoitusajankohdan mukaan uusimmasta vanhimpaan, sillä vaikka almanakkatekstit ovat aineistoista uusin, ne ovat ortografialtaan toiseksi johdonmukaisin. Ei siis voida sanoa, että suomen kirjakielen ortografia kokonaisuudessaan olisi varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen aikana kehittynyt lineaarisesti johdonmukaisempaan suuntaan. Tämä kuitenkin johtuu ainoastaan siitä, että almanakkatekstit eivät ole yhtä johdonmukaisia kuin vuoden 1642 *Biblia*.

Agricolan oikeinkirjoitus on almanakkatekstejä epäjohdonmukaisempi *kylä*, *mäki*, *vuori* ja *lammas* kohdalla. Sanojen *viisas*, *poika*, *kallio* ja *teko* ortografia on Agricolan tuotannossa johdonmukaisempi kuin almanakkateksteissä. Kummallakin on yhtä monta sanaa, joiden oikeinkirjoitus on niissä toista aineistoa johdonmukaisempi, eikä johdonmukaisemman aineiston määrittäminen siis ole täysin yksioikoista. Koska sanoilla *kylä*, *mäki*, *vuori* ja *lammas* on almanakkateksteissä keskimääräisesti vähemmän rinnakkaisia kirjoitusasuja, ja niiden yleisin kirjoitusasu kattaa keskimäärin suuremman osion esiintymistä kuin sanoilla *viisas*, *poika*, *kallio* ja

teko on Agricolan tuotannossa, almanakkatekstit ovat näistä kahdesta oikeinkirjoitukseltaan johdonmukaisempi aineisto.

Sanat *mäki, kylä, selkä, kivi, vuori, lampi, lammas* ja *joki* johdonmukaistuvat tutkimuksessa aineistojen ilmestymisjärjestyksessä, eli ne ovat uusimmassa aineistossa johdonmukaisempia tai yhtä johdonmukaisia kuin aikaisemmissa aineistoissa. Sanojen *niitty, viisas, poika, kallio* ja *teko* ortografian kehitys ei noudata samaa järjestystä. Sanat *teko, poika* ja *viisas* ovat almanakkateksteissä epäjohdonmukaisempia kuin *Bibliassa* tai Mikael Agricolan tuotannossa. Sanan *kallio* ortografia on almanakkateksteissä jopa kaikista epäjohdonmukaisin.

Oikeinkirjoitukseltaan eniten nykysuomen oikeinkirjoitusta ja kirjain-äännevastaavuutta noudattavat almanakkatekstit, toiseksi eniten Biblia (1642), toiseksi vähiten Agricolan tuotanto ja vähiten vuosien 1435–1490 asiakirjat, joissa esiintyy eniten voimakkaasti nykysuomen oikeinkirjoituksesta ja kirjain-äännevastaavuudesta poikkeavia kirjoitusasuja. Almanakkateksteissä esiintyy kirjoitusasuja, joissa on luovuttu joistakin Agricolan tuotannossa ja *Bibliassa* esiintyvistä oikeinkirjoituksen normeista, joita ei esiinny nykysuomessa.

Ymmärrettävästi aineistoista almanakkateksteissä esiintyy suurin määrä sanoja, joiden yleisin kirjoitusasu vastaa tai on lähellä nykysuomen normia. Yllättävämpää on, että varhaisuomea edustavassa 1435–1490 asiakirjoissa kyseisiä sanoja on toiseksi eniten eli enemmän kuin Agricolan aineistossa tai *Bibliassa* (1642). Agricolan tapauksessa tämä johtuu joissain tapauksissa kirjain-äännevastaavuudesta poikkeamisesta kuten kirjoitusasuissa *kyle (kylä), woori (vuori)* ja *wisa- (viisas)*. Koska näiden sanojen ortografia lisäksi varioi Agricolan tuotannossa eikä niissä ole tunnistettu merkityksen kannalta olennaisia asioita kuten vokaalin kestoa, laatua tai diftongia, mielestäni on perusteltua sanoa niiden variaation johtuvan puutteista suomen kielen hallinnassa. *Bibliassa* vastaava poikkeama kirjoitusasussa *wijsa- (viisas)* on täysin systemaattinen, ja siinä tunnistetaan vokaalin kestoaste, joten sen voi tulkita kirjain-äännevastaavuudesta poikkeavaksi mutta kuitenkin tarkoitukselliseksi ja normitetuksi muodoksi.

Agricolan aloittamat ja *Biblian* (1642) systematisoimat normit *k-* ja *p-* äänneiden äänneympäristöstä riippuvasta oikeinkirjoituksesta saavat myös joidenkin kyseisten aineistojen sanojen yleisimmät kirjoitusasut eroamaan nykysuomen oikeinkirjoituksesta, siinä missä ne 1435–1490 asiakirjoissa ja almanakkateksteissä vastaavat nykysuomen normeja. Nämä erot eivät johdu siitä, että Agricolan aineistossa tai *Bibliassa* (1642) poikettaisiin kirjain-äännevastaavuudesta, sillä klusiilit *k* ja *p* ääntyvät eri allofoneina äänneympäristön mukaan. Tavallaan allofonien merkintä omilla grafeemeillaan vastaa kirjain-äännevastaavuutta nykysuomea tarkemmin.

*k-*äänteen heikon asteen yleisin merkintä sanan *joki* heikossa vartalossa (*joe-*) noudattaa 1435–1490 asiakirjoissa enemmän nykysuomen normia kuin sanan *teko* heikossa vartalossa Agricolan

tuotannossa (*tegho-*) tai *Bibliassa* (1642) (*tego-*). Jos 1435–1490 puhutussa suomen kielessä vielä esiintyi velaarifrikatiivi, tuolloin kirjoitetuissa asiakirjoissa esiintyvä *joe*-kirjoitusasu ei vastaa aikansa kirjain-äännevastaavuutta.

6 Kielenulkoisten tekijöiden vaikutus ortografiaan

Osa tutkimusaineistojen ortografisesta variaatiosta on selitettävissä kielenulkoisilla tekijöillä. On siis luultavaa, että myös osa aineistojen välisistä eroista ortografian johdonmukaisuudessa johtuu siitä, mitkä kielenulkoiset tekijät niihin ovat vaikuttaneet ja kuinka voimakkaasti. Tässä luvussa pohdin näiden kielenulkoisten tekijöiden mahdollista vaikutusta tutkimuksen tuloksiin. Kiinnitän huomiota erityisesti niihin tekijöihin, joiden on aiemmassa tutkimuksessa havaittu koskevan keskiaikaisia tekstejä, koska nämä tekijät ovat sovellettavissa kaikkiin aineistoihin mukaan lukien vuosien 1435–1490 asiakirjat.

6.1 Kirjoittajien äidinkieli

Ainakin osa jokaisen aineiston kirjoittajista on todennäköisesti ollut ruotsinkielisiä. Tästä voisi päätellä, että äänteet, jotka ovat ruotsinkielisille haastavimpia tunnistaa, ovat ortografian kannalta haastavia. *ä* ja *e* -äänteiden erottaminen ja astevaihtelun tunnistaminen ovat tällaisia, mikä näkyy myös tämän tutkimuksen tuloksissa. Ruotsin kielessä *ä* ja *e* erotetaan toisistaan vain ensitavussa ja silloinkin ainoastaan *r*-äänteen edellä. (henkilökohtainen tiedonanto Mikko Heikkilältä 12.3.2021) 1435–1490 kirjoitettujen asiakirjojen kirjoittajien suomen kielen taidosta ei ole tietoa, mutta ei ole syytä olettaa, että ne olisivat olleet heikommat kuin toisten tutkimusaineistojen kirjoittajien.

Agricolan kielellistä ilmaisua on jo varhaisimmissa tutkimuksissa luonnehdittu idiomaattiseksi, ilmeikkääksi ja sanastoltaan edistyneeksi, mutta myös hänen ortografiansa epäjohdonmukaisuus on havaittu jo varhain. Esimerkiksi Agricolan kieleen perehtyneet Martti Rapola (1965), Kaisa Häkkinen (1994) sekä Laila Lehikoinen ja Silva Kiuru (2009) kuvailevat Agricolan tapaa merkitä äänteitä välillä mielivaltaiseksi. Variointia on verrattu puhuttuun kieleen, jolla ei tavoitellakaan yhdenmukaisuutta (Häkkinen 1994: 66–67). Agricolan ortografian puutteita on pyritty selittämään hänen kielitaustallaan. Osmo Ikolan mielestä Agricolan ortografian horjuvuus ei todista hänen ruotsinkielisyyttään, koska Agricolan on ollut pakko käyttää ortografiansa mallina muiden kielten kirjoitusjärjestelmiä (Ikola 1990: 56–62).

On epäselvää, oliko Agricolan äidinkieli ollut suomi vai ruotsi vai kasvoiko hän kaksikielisessä kodissa. Aiheesta on käyty tieteellistä keskustelua suomen kirjakielen historian varhaisimmista tutkimuksista saakka. Sekä Agricolan suomenkielisyyttä että ruotsinkielisyyttä on perusteltu kielestä tehdyillä havainnoilla ja kielenulkoisilla tekijöillä. Agricolan suomenkielisyyden kannalle asettuneita tutkijoita olivat August Ahlqvist, Heikki Ojansuu ja K. B. Wiklund (Ikola 1990: 25–29). Agricolan ruotsinkielisyyden puolesta ovat argumentoineet muun muassa E. N. Setälä, Julius

Krohn, Anders Allardt ja Hugo Bergroth (Ikola 1990: 25–29). Osa tutkijoista kuten Martti Rapola, Kurt Antell ja Kauko Pirinen ovat kääntäneet huomiota Agricolan mahdolliseen kaksikielisyyteen (Rapola 1965: 27–32). Ruotsinkieliset tutkijat asettuivat tyypillisesti puolustamaan Agricolan ruotsinkielisyyttä ja suomenkieliset Agricolan suomenkielisyyttä. Tämä jako liittyy fennomaaniseen ideologiaan, jonka kannattajien poliittiseen ohjelmaan ei sopinut Agricolan ruotsinkielisyys, mikä heikentää näiden tutkijoiden arvioiden uskottavuutta myöhempiin vähemmän ideologisesti sitoutuneisiin tutkijoihin verrattuna.

Agricolan on huomioitu käyttävän ruotsin kielelle ominaisia prefiksimuotoja ja lauserakenteita. Ruotsinkieliset käännöslainat ovat Agricolan kirjailijanuran aikana olleet yleisiä suomen kielessä ja ovat voineet olla suoria käännöksiä myös klassisten kielten ilmaisuista. Suomen kielelle epätyypilliset lauserakenteet ovat myös voineet olla seurausta samasta sana sanalta kääntämisestä. (Rapola 1965: 31) Agricola ei luultavasti edes pyrkinyt välttämään vieraan kielen mallia, koska puristista vieraskielisyyksiä välttävää kieli-ideologiaa ei hänen kirjallisen uransa aikana ollut olemassa (Häkkinen 1994: 62). Osmo Ikolan mukaan se, että Agricola käytti niin paljon aikaa ja vaivaa suomen kirjakielen kehittämiseen ja ilmaisi avoimesti kokevansa sen itselleen tärkeäksi, puhuu sen puolesta, että hän on itse ollut suomenkielinen. Rapola (1965) huomauttaa, että muut reformaattorit kuten Luther käänsivät Raamatun juuri omalle äidinkielelleen.

Agricolan kotikylän Pernajan Torsbyn ja sen ympäristön kielitilannetta on käytetty Argumenttina sekä Agricolan suomenkielisyyden että ruotsinkielisyyden puolesta. Ojansuun ja Setälän mukaan Pernaja oli vielä Kustaa Vaasan hallintokaudella enimmäkseen suomenkielinen, minkä hän perustelee paikannimitutkimuksella (Rapola 1965: 26–28). Kurt Antellin mukaan Agricolan kotiseutu taas on ollut pääosin ruotsinkielistä, ja suomenkieliset paikannimet ovat olleet hämäläisten eräkävijöiden antamia ennen pysyvän ruotsinkielisen asutuksen muodostumista (Ikola 1990: 33). Osmo Ikola (1990) hyväksyy Antellin perustelun Pernajan alueen ruotsinkielisyydestä, mutta uskoo Agricolan oppineen suomen kielen kaksikielisessä lapsuudenkodissaan.

Ojansuun ja Ikolan mukaan Agricolan kielessä on itä- ja hämäläismurteiden piirteitä, jotka esiintyivät Pernajan ympäristössä itä-Uudellamaalla puhutussa murteessa. Ojansuu mainitsee myös yksittäiset vironkieliset sanat, joiden käyttö viittaa Agricolan synnyinseudun rannikkomurteisiin. Tämän perusteella he sanovat Agricolan oppineen suomen kieltä jo ennen muuttoaan Viipuriin ja sieltä Turkuun. Martti Rapola huomauttaa kyseisten piirteiden esiintyvän myös lounaismurteissa. (Rapola 1965: 29.)

Ruotsinkieliset tutkijat ja lisäksi myöhemmät vähemmän fennomanian innoittamat suomenkieliset tutkijat ovat argumentoineet Agricolan ruotsinkielisyyden puolesta kielenulkoisten tekijöiden perusteella. Jo varhain ruotsinkieliset tutkijat ovat todenneet Agricolan ruotsin kielen

taidon äidinkielen puhujan tasoiseksi (Rapola 1965: 26–28). Lisäksi Agricola kirjoitti huomionsa ja sanaselityksensä omistamiensa Lutherin teosten marginaaleihin latinan ja ruotsin kielillä (Heininen 2007: 54).

Agricolan suhtautuminen oman aikansa suomenkielisen väestön kulttuuriin antaa viitteitä siitä, ettei hän kasvanut suomenkielisessä kodissa. Agricola ei Psalmtarin (1551) esipuheeseen sisältyvässä epäjumalien luettelossaan tunnista, että esimerkiksi *Pellonpecko* on ohran kasvua suojellut (Pyhä) Pietari. Koska katolisen ajan pyhimysten muistopäivät olivat tärkeitä vuodenvieron merkkipaaluja maataloudessa ja koska Agricola syntyi ja varttui katolisena aikana, hänen olisi pitänyt tuntea Pietarin muistopäivien suomenkielisen kansanosan niille antama merkitys, jos hän olisi varttunut suomenkielisessä ympäristössä. (henkilökohtainen tiedonanto Mikko Heikkilältä 2.10.2020.)

Koska Agricola todistettavasti hallitsi hyvin suomen kielen kirjallisen tuotantonsa aikaan mennessä, hän lienee oppinut kielen noin 12-vuotiaana 1520-luvulla jossakin aikansa uudistusmielissä, so. pro-Luther-henkisessä, suomenkielisessä ympäristössä, johon ei ole kuulunut oleskelua suomenkielisen rahvaan parissa. Hänen on siis ollut mahdollista hankkia aiempien suomen kielen tutkijoiden havainnoima laaja sanavarasto, mutta hänen puheessaan on luultavasti ollut vieras korostus ja äänteiden erottaminen on voinut olla hänelle haastavaa. (henkilökohtainen tiedonanto Mikko Heikkilältä 2.10.2020.) Agricola ei tuotannossaan myöskään hyökkää vanhaa kirkkoa ja sen järjestystä vastaan yhtä kovasanaisesti kuin esimerkiksi Luther ja viittaa apostoleihin teksteissään Pyhinä (Heininen 2007: 59–61).

Äidinkielen merkitys ortografian johdonmukaisuuden kannalta on myös mahdollista kyseenalaistaa. Jos ruotsinkielinen on oppinut jo ennestään vakiintuneen suomen kirjakielen, hän voi varmasti kirjoittaa yhdenmukaisempaa kieltä kuin Suomenkielinen vähemmän kirjoittamaan harjaantunut henkilö. Suomen kielen hallitseva kirjoittaja taas voi hyvin kirjoittaa kuulonsa perusteella tuntematta ja noudattamatta kaikkia oikeinkirjoituksen normeja.

6.2 Kirjanpainotaidon ja aiemman kirjallisen tuotannon vaikutus

Uudempien tekstien kirjoittajilla on ollut käytettävissään laajempi suomenkielinen kirjallinen tuotanto, jonka pohjalta he ovat voineet tehdä ortografisia ratkaisuja. Tämä pätee *Bibliaan* (1642) ja almanakkateksteihin ja mahdollisesti vähäisessä määrin myös Agricolan tuotantoon. 1435–1490 kirjoitettujen asiakirjojen kirjoittajat ovat kirjoittaneet suomenkielisiä sanoja kuulemansa perusteella tai mahdollisesti aiempien asiakirjojen mallin mukaisesti. Niiden ortografiaan eivät ole vaikuttaneet myöskään painotyöntekijöiden ratkaisut, koska ne olivat käsikirjoituksia.

On viitteitä siitä, että Agricola on saattanut saada käännöksiinsä mallia aiemmin kirjoitetusta suomen kielestä. Hänellä on ollut käytettävissään keskiaikaisten kirkollisten tekstien 1500-luvulla

kirjoitettuja kopioita oman oikeinkirjoituksensa mallina, joten hänetkin on mahdollista mieltää suomenkielisen kirjallisen perinteen jatkajaksi (Rapola 1965: 24–26; Lehikoinen & Kiuru 1991: 2). Lisäksi Turun mustakirja asiakirjoineen oli hänen käytettävissään. Tämä kirjallinen perinne on kuitenkin ollut suppea, ja Agricola voidaan mieltää aiemman niin sanotun Westhin käänösperinteen korvaajaksi eikä jatkajaksi (ks. sivu 19) (Heininen 2007: 279–280). Agricolaa on siinä mielessä perusteltua kutsua suomen kirjakielen alullepanijaksi, mistä hän oli myös tietoinen erään omaa oikeinkirjoitustaan koskeva arvion perusteella, jonka hän on sisällyttänyt Uuden Testamentin käännöksen alkupuheeseen,

Elken sis iocu Christittu ia Jumalinen inhiminen, taica temen P. kirian Lukia, site pahaxi ottaco, ios tesse esken alghetussa Somenkielen Tulkituxes, iostakin osa olla exytty, outo ia camala, eli wdhesti pandu. - - - Waan ios iocu Jumalan ysteue, testeihin paramin taita osotta, henelle ombi wapa Eehto annetu, Mutta catzocan ettei hen tuimasti kipelly. (Agricola 1987 [1544], 258)

Agricola on siis pitänyt käännöstyötä haasteellisena ja myöntänyt oikeinkirjoituksensa mahdollinen puutteellisuuden. Hän rohkaisee tulevia sukupolvia suhtautumaan siihen kriittisesti ja uudistamaan sitä tarpeen vaatiessa. Toisaalta ajan kirjallisuudessa itsekriittisyys on ollut hyvin yleinen Antiikin oppineilta omaksuttu retorinen keino.

Mikael Agricolan käännöstyö ei saanut tukea Ruotsin valtakunnan viranomaisilta ja oli miltei täysin hänen varassaan. Agricolan apuna ei ollut käännöskomiteaa, vaan hän teki ratkaisunsa itsenäisesti ja painoi teoksensa omakustanteisesti. Ruotsinkielisen Raamatun jälkeen ainoastaan valtiolliset asiakirjat painettiin valtion kustantamana, eikä kuninkaalliseen kirjapainoon tehty Agricolan kirjallisen uran aikana uusia investointeja. Syynä tähän on ollut Kustaa Vaasan tarkka taloudenpito ja välinpitämätön suhtautuminen kirkko-organisaatioon. (Heininen 2007: 62.) On siis mahdollista, että kirjaisimien heikko kunto tai niiden puuttuminen rajoitti painotyöntekijöiden ratkaisuja. He ovat saattaneet vaihtaa äänteen merkintätapaa tai jättää kirjaimia pois rivien tasaamiseksi. Vedoksen ortografiaan vaikutti tämän lisäksi se, että se haluttiin saada sommiteltua sivulle mahdollisimman tarkaksi suorakaiteeksi, joten kirjaimia saatettiin jättää pois tai niiden merkintätapaa vaihdella mielivaltaisesti. (Häkkinen 2007: 29).

Oikolukijoiden ja painotyöntekijöiden vaikutusta varhaismodernien painotuotteiden ortografiaan lisää se, ettei käsikirjoituksesta tehtyä ladosta lähetetty tilaajan tarkastettavaksi (Baddeley & Voaste 2012: 5–6). Agricola ei ajan käytännön mukaan myöskään todennäköisesti päässyt lukemaan vedosta ennen painotyön alkamista. Ei ole viitteitä siitä, että Agricolan teosten kieliasua olisi kuitenkaan korjattu oikoluvussa. (Häkkinen 2007: 14–15).

Varhaismodernissa Euroopassa oli tyypillistä, etteivät kirjanpainajat ymmärtäneet painamansa tekstin kieltä. Painoteollisuus keskittyi saksaan ja myös saksan ulkopuolisissa protestanttisissa maissa

painotyöntekijät olivat ainakin alkuvaiheessa saksalaisia. Tämä pätee myös Ruotsin kuninkaalliseen kirjapainoon, jossa Mikael Agricolan tuotanto painettiin. Agricolan teokset muistuttavat siksi typografialtaan Lutherin teoksia. Ei ole syytä olettaa, että he olisivat osanneet suomen kieltä, vaan he ovat kopioineet saamansa käsikirjoituksen kirjain kirjaimelta parhaan kykynsä mukaan, mikä johtaa helposti epä johdonmukaiseen oikeinkirjoitukseen. (Häkkinen 2007: 39.)

Biblian (1642) ortografian vakiintuneisuus selittyi sillä, että siitä pyrittiin tekemään mallia tulevalle suomenkieliselle kirjallisuudelle ja sen kieliasuun kiinnitettiin siksi huomiota. Tätä pyrkimystä kuvastaa se, että komitean johtaja ja Turun kymnaasin rehtori Eskil Petraeus kirjoitti ensimmäisen suomen kieliopin *Linguae Finnicae brevis institutio* vuonna 1649. *Biblian* käännöskomitealla oli käytössään aiempien suomalaisten raamatunkäännöskomiteoiden sekä Mikael Agricolan kirjallinen työ, jonka pohjalta he pystyivät neuvottelemaan omat ortografiset ratkaisunsa. *Biblia* (1642) ja sen jälkeen laadittu kielioppi toimivat suomen kirjakielen mallina vielä 1800-luvulla. (Rapola 1965: 69; Häkkinen 1994: 86–89) *Biblia* (1642) painettiin valtion kustantamana ensimmäisenä teoksena suomessa, ja sen painajien voi olettaa osanneen suomen kieltä tai ainakin työskennelleen suomea osanneiden henkilöiden kanssa

Almanakkatekstien julkaisun aikaan suomenkielisiä tekstejä oli painettu suomessa jo pidemmän aikaa, ja niiden oikeinkirjoituksen malli on ollut peräisin vuoden 1642 *Bibliasta*. Vuoden 1642 raamatunkäännöksen johdonmukaista ortografiaa ei ole tutkimuksen perusteella vanhan kirjasuomen loppuvaiheen almanakkakirjoituksissa kuitenkaan täysin noudatettu, mikä voi selittyä monella kielenulkoisella tekijällä. Vaikka almanakkatekstien oikeinkirjoitus eroaa *Biblian* (1642) oikeinkirjoituksesta, tämä ei tarkoita sitä, että raamatunkäännöksen luomasta kirjakielen standardista olisi luovuttu ja että 1700-luvun almanakkatekstien kirjoittajat olisivat käyttäneet jotain lähdettä, jonka kielioppi ei olisi pohjimmiltaan perustunut raamatunkäännökseen.

Biblian (1642) ja Mikael Agricolan tuotannon ortografian johdonmukaisuuteen vaikuttaa se, että ne ovat uskonnollista kirjallisuutta, jonka kieli on prestiisiasemassa ja jolle asetetaan siksi muita tekstilajeja korkeammat odotukset. Eräs uskonnolliselle tekstille osoitetuista vaatimuksista on arkaaisuus ja muuttumattomuus. Jos käännetty pyhä kirja hyväksytään, sen edellytetään säilyvän ylätuhtoisena ja muuttumattomana, mikä tarkoittaa käytännössä vanhahtavaa kieliasua. Tällöin pyhän kirjan kielellä on taipumus etäännyä muusta kirjoitetusta kielestä. Suomessa maallisen ja hengellisen kirjakielen eriytyminen tapahtui vasta 1800-luvulla. Vanhan kirjasuomen aikana miltei kaikki kirjallisuus oli uskonnollista, minkä vuoksi maallinen ja uskonnollinen kieli ei vielä tuolloin eriytenyt. (Häkkinen 2017: 11–12.)

1435–1490 kirjoitetuilla asiakirjat sekä 1705–1709 kirjoitetut almanakkatekstit olivat maallisia tekstejä eivätkä hengellisiä merkkiteoksia, jolloin niiden kieliasulle ei todennäköisesti ole asetettu

samoja odotuksia kuin Mikael Agricolan tuotannolle tai *Biblialle* (1642). Niitä kuitenkin erottaa se, että Mustakirjan asiakirjat liittyvät kirkon maanomistukseen eikä niitä ole tarkoitettu laajan yleisön luettavaksi. Almanakkatekstit puolestaan oli tarkoitettu laajojen kansanjoukkojen kirjallisuudeksi kansanvalistuksen hengessä. Almanakkatekstien kieliasuun ei kiinnitetty suurta huomiota, koska ne oli suunnattu tavalliselle kansalle ja niiden aiheet olivat arkisia (Häkkinen 1994: 127).

6 Lopuksi

Tutkimuksen pääaineisto eli varhaisuomen aikana vuosina 1435–1490 kirjoitetut käsikirjoitukset ovat ortografialtaan epäjohdonmukaisempia kuin yksikään vanhan kirjasuomen aikana kirjoitettu tutkimusaineisto. Suurin ero on verrattaessa niitä vuoden 1642 raamatunkäännökseen, jonka oikeinkirjoitus on täysin johdonmukainen. Ero asiakirjojen ja Mikael Agricolan tuotannon tai vuosien 1705–1809 almanakkatekstien välillä ei ole yhtä suuri mutta kuitenkin huomattava. Huomionarvoista on, että suurempi osuus sanojen yleisimmistä kirjoitusasuista vastaa oikeinkirjoitukseltaan suomen kirjakielen nykyistä normia ja kirjain-äännevastaavuutta 1435–1490 asiakirjoissa kuin Agricolan tuotannossa tai *Bibliassa* (1642). Muut kirjoitusasut kuitenkin poikkeavat nykyisistä suomen kirjakielen normeista ja kirjain-äännevastaavuudesta voimakkaasti, ja ne kattavat sanan kaikista esiintymistä yleensä yli puolet, joten 1435–1490 asiakirjojen ei voi katsoa noudattavan kyseisiä normeja muita aineistoja paremmin.

Tutkimuksen perusteella oikeinkirjoituksen tyypillinen kehityslinja on varhaisuomesta vanhaan kirjasuomeen siirtyessä ensin standardisoituminen ja sen jälkeen tiettyjen normien asteittainen purkautuminen. Varhaisuomen epäjohdonmukaisesta oikeinkirjoituksesta siirrytään Agricolan käännöstraditioon, johon vuoden 1642 raamatunkäännöskin voidaan laskea. Osa *Biblian* (1642) standardisoimista normeista kuten pitkän *i*-äänteen oikeinkirjoitus ja klusiilien merkintä eri grafeemeilla äänneympäristöstä riippuen (ks. luku 5) alkavat rakoilla vanhan kirjasuomen myöhemmissä vaiheissa, mikä näkyy rinnakkaisina enemmän nykysuomen oikeinkirjoitusta vastaavina kirjoitusasuina 1705–1809 almanakkateksteissä. Nämä rinnakkaiset muodot puolestaan yhdistävät 1435–1490 aineistoa ja almanakkatekstejä, joita yhdistää kielenulkoisista tekijöistä tekstilajin maallisuus.

Kandidaatintutkielmani tulos oli, ettei 1400-luvulla suomessa kirjoitettujen asiakirjojen ortografia ollut epäjohdonmukaisempi kuin Mikael Agricolan *Rukouskirjan* (1544) ortografia. Tässä tutkimuksessa 1435–1490 kirjoitetut aineistot taas osoittautuivat ortografialtaan selvästi Mikael Agricolan tuotantoa epäjohdonmukaisemmaksi, kun aineistoja verrattiin kokoanisten sanojen eikä yksittäisten äänteiden tasolla. Ilmeisesti Agricola on siis kirjoittanut saman äänteen eri sanoissa usein eri kirjainmerkillä, mutta hänen sanojensa kirjoitusasut ovat olleet melko johdonmukaisia. 1435–1490 äänteet taas on oikeinkirjoitettu jotakuinkin yhtä johdonmukaisesti kuin Agricolan tuotannossa, mutta sanojen kirjoitusasut eivät ole olleet yhtä vakiintuneita kuin Agricolalla. Tätä voisi selittää se, että asiakirjan kirjoittaja ei ole tunnistanut samaa sanaa eri paikannimissä vaan kirjoittanut ne kuulemansa sanelun pohjalta foneemisesti. Tutkimukseni antaa lisätodisteita sille, että Agricola oli

ruotsinkielinen, koska hän tutkimustulosten perusteella tunnisti *ä*-äänteen heikommin kuin häntä edeltäneet tai seuranneet suomen kielen kirjoittajat.

Tutkimusta olisi mahdollista laajentaa käsittelemään myös varhaisemmin keskiajalla kirjoitettuja suomen kieltä sisältäviä asiakirjoja. *Diplomatarium fennicumista* olisi mahdollista rajata useita eri vuosisadoilla kirjoitettuja aineistoja ja verrata niitä keskenään. Tämä toisi näkyviin mahdolliset jo varhaisuomen aikana ilmenneet ortografian kehityslinjat. Toinen jatkotutkimuksen aihe olisi verrata varhaisuomen ja vanhan kirjasuomen oikeinkirjoituksen kirjain-äännevastaavuutta ajan muihin eurooppalaisiin kirjakieliin.

Lähteet

AGRICOLA, MIKAEL: ABC-kirja ja Rukouskirjan alkuosa raamatullisten rukousten loppuun [tekstikorpus]. - Helsinki : Kotimaisten kielten keskus. [viitattu 29.3. 2021]. Alkuperäisteos ilmestynyt painettuna 1542. Aineistona on Agricolan teosten 1. uudistettu näköispainos vuodelta 1987. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Agricola) Saatavissa:

http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri1rk1_rdf.xml

AGRICOLA, MIKAEL: Käsikirja, Messu ja Piina [tekstikorpus]. - Helsinki : Kotimaisten kielten keskus. [viitattu 29.3. 2021]. Alkuperäisteos ilmestynyt painettuna 1542. Aineistona on Agricolan teosten 1. uudistettu näköispainos vuodelta 1987. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Agricola) Saatavissa: https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri3alku_rdf.xml

AGRICOLA, MIKAEL: Psalmtari [tekstikorpus]. - Helsinki : Kotimaisten kielten keskus. [viitattu 29.3. 2021]. Alkuperäisteos ilmestynyt painettuna 1542. Aineistona on Agricolan teosten 1. uudistettu näköispainos vuodelta 1987. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Agricola)

Saatavissa: https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri3ps_rdf.xml

AGRICOLA, MIKAEL: Veisut ja ennustokset, ne Prophetat ja Mutomat Lughut Mosen Ramatuista [tekstikorpus]. - Helsinki : Kotimaisten kielten keskus. [viitattu 29.3. 2021]. Alkuperäisteos ilmestynyt painettuna 1542. Aineistona on Agricolan teosten 1. uudistettu näköispainos vuodelta 1987. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Agricola) Saatavissa:

https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri3ps_rdf.xml

Almanakkatekstejä 1700- ja 1800-luvulta [tekstikorpus]. -Helsinki : Kotimaisten kielten keskus. [viitattu 31.3.2021]. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: almanakkatekstejä 1700- ja 1800-luvulta) Saatavissa:

https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/almanakat/almanakat_coll_rdf.xml

BADDELEY, SUSAN & VOASTE, ANJA 2012 Orthographies in Early Modern Europe. Berlin: De Gruyter Mouton.

Biblia: Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi (1642) [tekstikorpus]. - Helsinki : Kotimaisten kielten keskus. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Biblia). Saatavissa:

http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/Biblia/Biblia_coll_rdf.xml

Diplomatarium Fennicum: Suomen keskiaikaa koskevien dokumenttien julkaiseminen.

[verkkosivu]. [viitattu: 31.3.2021]. Saatavissa:

http://df.narc.fi/static/other/DF_artikkeli_historia.pdf

Diplomatarium Fennicum: Tietoa hankkeesta. [verkkosivu]. [viitattu: 31.3.2021]. Saatavissa: <http://df.narc.fi/info/project>

HAUSEN, REINHOLD [1890]: *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok*.

Utgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsinki: Suomen kansallisarkisto 1996.

Diplomatarium Fennicum: http://df.narc.fi/static/other/REA_1996.pdf

HAUSEN, REINHOLD 1924: *Finlands medeltidsurkunder. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Band IV*. Helsinki: Suomen kansallisarkisto. *Diplomatarium fennicum*: http://df.narc.fi/static/other/fmu/Hausen_FMU_4.pdf

HEIKKILÄ, MIKKO 2017: *Keskiajan suomen kielen dokumentoitu sanasto ensiesiintymävuosineen*. Tampere: Mediapinta.

HEININEN, SIMO 1997: Michael Olai Agricola: *Rucouskiria, Bibliasta*, 1554. –Tuija Laine (toim.), *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. s. 144 – 155. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 686. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

HULDÉN, LENA 2000: Reinhold Hausen och källutgåvorna – Elisa Orrman (toim.), Reinhold Hausen. *Kansallisen arkiston rakentaja 2000* s. 27–50. Helsinki: Suomen kansallisarkisto.

HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen*. Suomen kirjakielen historia. Porvoo: WSOY.

HÄKKINEN, KAISA 2007: *Mikael Agricola. Abckiria. Kriittinen editio*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

HÄKKINEN, KAISA 2017: *Kansankielinen raamattu – suomen kirjakielen merkkiteos*. - Leevi Launonen, Elina Rautio (toim.), *Yksin uskosta, yksin armosta – uskonpuhdistuksen merkitys nykyajalle* s. 26 –283. Keuruu: Aikamedia.

IKOLA, OSMO 1988: *Agricolan äidinkieli*. – Esko Koivusalo (toim.), *Mikael Agricolan kieli 1988* s. 25–68. *Tietolipas 112*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

JOSEPH, BRIAN D; JANDA, RICHARD D 2008: *The Handbook of Historical Linguistics*. John Wiley & Sons.

KOLEHMAINEN, TARU 2014: *Kielenhuollon juurilla*. Suomen kielen ohjailun historiaa. *Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 174*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden Seura.

LEHIKONEN, LAILA – SILVA, KIURU 1998: *Kirjasuomen Kehitys*. 3. painos. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

LÖNNROTH, HARRY 2007: *Filologin som vetenskap : artiklar om textutgivning och filologisk metod*.

LITZEN, VEIKKO 1996: *Preface*. –Elisa Pispala (toim.), *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok 1996* s.7–8. Helsinki: Suomen kansallisarkisto.

MIELIKÄINEN, AILA 2014: Uskonnollisen suomen kielen kehitys Agricolasta nykypäivään. -Riikka Nissi, Aila Mielikäinen (toim.), Sanaa tutkimassa - näkökulmia uskonnolliseen kieleen ja sen käyttöön. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

NORDLUND, TARU 2012: Finnish. Standardization of Finnish orthography: From reformists to national awakeners. –Susan Baddeley, Anja Voeste (toim.), Orthographies in Early Modern Europe. Berlin: De Gruyter Mouton. 2012

PIRINEN, KAUKO 1996: The cartulary of Abo cathedral – A treasure of Finnish medieval history. – Elisa Pispala (toim.), Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok 1996 s. 17–45. Helsinki: Suomen kansallisarkisto.

RAPOLA, MARTTI 1965: Suomen kirjakielen historia. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 197. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

RUTOWSKA, HANNA RÖSSLER, PAUL 2012: Orthographic Variables – Juan Manuel Hernández-Campoy, Juan Camilo Conde-Silvestre (toim.), The Handbook of Historical Sociolinguistics 2012 s.211–236. Blackwell Publishing ltd.

TARKIAINEN, KARI 2000: Mikä mies Reinhold Hausen oli? – Elisa Orrman (toim.), Reinhold Hausen. Kansallisen arkiston rakentaja 2000 s.7–12. Helsinki: Suomen kansallisarkisto.

Tieteen termipankki: Kielitiede:fonogrammi. [verkkosivu]. [viitattu: 31.3.2021]. Saatavissa: <http://www.tieteentermipankki.fi/wiki/Kielitiede:fonogrammi>

Tieteen termipankki: Kielitiede:grafeemi. [verkkosivu]. [viitattu: 31.3.2021]. Saatavissa: <http://www.tieteentermipankki.fi/wiki/Kielitiede:grafeemi>.

Tieteen termipankki: Kielitiede:ortografia. [verkkosivu]. [viitattu: 31.3.2021]. Saatavissa: <http://www.tieteentermipankki.fi/wiki/Kielitiede:ortografia>.

Liitteet

Aineistonäytteet

Aineistonäyte 1 Agricola [1544] 1987 s. 123–124

Ja hen wastasi / Tesse mine olen . Ja hen sanoi / Ota Isaach / sinun ainocanen Poicas / iotas racastat / ia mene Morian maalle / ia wffra hende sielle poltuffrixi / ydhen Woren päle / ionga mine osotan sinulle . [A-III-123-[1Ms-22:2]]

Nin ylesnoui Abraham warahin homenelta / ia satuloitzi Asins / ia otti mötens caxi Trengi / ia henen Poicans Isaach . Ja quin he halcoia olit haca'net Poltwffrixi / nin hen meni sihen Paican / ionga henelle oli Jumala sanonut . [A-III-123-[1Ms-22:3]]

Mutta colmandena peiuene / ylesnosti Abraham silmens / ia näki sen paica' caucana / [A-III-124-[1Ms-22:4]]

ia sanoi hene' trengillens . Olcat te tesse Asin cansa / mine ia Pilti menema toonna asti / ia quin me cwmartanuet olema / nin me palaia'me teiden tyge . [A-III-124-[1Ms-22:5]]

Ja Abraham otti halghot Poltwffrixi / ia pani ne Poighans Isaachin päle . Mutta itze hen cannoi Kädhesens Tulen ia weitze' / Ja nin he ynne keuit . [A-III-124-[1Ms-22:6]]

Nin sanoi Isaach Isellens Abrahamil / O Ise . Abraham wastasi / Tessepe mine olen minun Poican . Ja hen sanoi / Catzos / Tesse ombi Tuli ia halghot / Cussa sis ombi Lamma Poltwffrixi ? [A-III-124-[1Ms-22:7]]

Abraham wastasi / Kylle Jumala edescatzopi Lamban Poltwffrixi / minun Poican . Ja he ynne keuit . [A-III-124-[1Ms-22:8]]

Ja quin he tulit sihen Paican / iosta Jumala henelle oli sanonut / nin Abraham rakensi sielle altarin / ia pani halghot sen päle / ia sitoi Poighans Isaach / ia pani henen Altarillen / Halkoin päle / [A-III-124-[1Ms-22:9]]

ia wlosoiensi kädhens / ia rupesi Weitzens / mestataxens henen Poicans . [A-III-124-[1Ms-22:10]]

Ja catzos / nin hwsii HERRAN Engeli taiuahast henen tygens ia sanoi . Abraham / Abraham . Hen wastasi . [A-III-124-[1Ms-22:11]]

Tesse mine olen . Hen sanoi / Ele oijenna kättes Pilti Wastan / ia ele henelle miteken tee . Sille nyt mine tiedhen ettes Jumalata pelket / ia etpes säästenyt ainocaista Poicas minun techteni . [A-III-124-[1Ms-22:12]]

Aineistonäyte 2 DF 3691 (Hausen 1890) Kirjoitettu Tukholmassa 13.5.1475

Mikel Jensson aff Pargassa sockn, neste erffwinga epter her Olaff, cappellano aath sancti Öryans, som nyligan j nest forlidna plago dödh bleff, Gudh honom nade, och loto her Laurens Hemingi, her Arend och Mattis Martinsson, huilke som woro for:ne her Olaffs executores, ledoga ok lösa fore alth ytermera tiltal eller amaning om thet arff, som them tilfiöll epter for:na framlidna her Olaff, ok kendos sik thet redeligan och alth opburet haffua. Ty äro for:ne exsecutores quit och frij fore alth tiltal j tesse motto til ewig tidh. Anno mcdlxxv, tisdagen nest for sanctj Olai dagh, hölt iach Tomus Olsson sommaring i Posta, i nerwaro velbördigh swens Iöns Håkonsson, landzffougit ibidem. Nempden: Andirs Heteierff, Andirs Wiliast, Iöns Stryk, Andirs i Petist, Nelz Hermesare, Nelz Victierff, Morten Danila, Per i Böle, Per Danila, Gregirs Pidtkenkallio, Morten Åyala, Ion Hermesare. Dömdis tesse effterscriffne rår stadugha och fasta mellom Ierffwempera och Mattila, som äro Nwmmenraya ok så rårätt tädhan thil Pilpoynkarj, effter tessen sworn forwithne: Oloff Wähax, Oloff Prydza, Oloff Warffwois, Oloff Mortenson ibidem, Simon Ristinkyla, Benct Lockalax, Henric Lwdi, Biörn Rahist, Paulus Kaustio, Litzle Per Krok, Lasse Somenkyla, Mons Stryk, Erich Koywosto. Dömdis Gwnnar Lockalax [och] Oloff Keysare met theris skifftis bröder theris skogh frij innan forscriffna rår och åter skadhän igen och synakostin met semio eller swornom ede innan tre weckor aff Iöns Pimipayo och hans skifftis bröder, och them huar thera sake till 40 march for wälde vm forscriffna skogh effter forscrifna sworn withne och tolff landz synemen ede och the tolff i nempden såtto. Jak Birgitta Jacob Wrese dotter kennis och kunnoth gør at jach met godhan wilia och berodhno modhe hauer solt hederlighom herre mester Magnus Nicolai, domproast j Abo, min koolgordh offuer aana som jak æ-rffde epter her Knut Benedikinj, Gud hans siel nodhe, ffore x marc j redha peningha och eth pund rogh. Och huad for:de koolgordh kan bæ-tre wara en the peninga, tho giffuer jac thet vnder alle helgone altare j Abo domkirkio ffore myn och oc myna foræ-ldra siæ-la tiil æ-wigh tiidh. Tiil mere wisso oc vitnisbyrd beder jac myn æ-lskelige bonde Villan varp (∴: van) de[r] Velie at trickia syt jncigle nedhan fore thetta breff met myt eight, som scriffuit æ-r j Abo anno Domini 1475, xij die mensis Augustj.] Vor allen vnde enen jsliken, de dessen breff seen edder heren lesen, vnde nomliken vor juw, ersamen vysen mannen, heren borgermestere vnde radmanne der stad Reuelle, vnse guden vrunde, bekenne ik Magnus Nicolaj domprowest vnde gemenne cappittel der kerken to Abow myt vruntliken grote vnde begeren juwer ersamheyt to wetende, dat vor vns sint jrschenen de ersame man her Oleff Finke vnde myt eme desse twe vramen mannes, also her Hinse vnde Andres Witte, vnde hebben myt vp gerichteden vyngeren gestaffendes edes in den hilgen geswaren, dat de ernanthe her Oleff Finke vnde de olde tegeringesche, der God gnade, de sint hadde Hans Brakele, dar se enen sone mede hadde, vnde se

hete Kerstine, dessa Kerstine vnde her Oleff were fulle suster vnde broder van enem vader vnde moder, rechte vnde echte vt enen eliken bedde getelet vnde gebaren. Dijt hebben de vorscreuen vramen mannes in der warheynt vor vns getuget vnde geswaren vnde so heuet vns de ergenande her Oleff to irkennende gegeuen, wo in dessen negesten vorledenen jaren mijt juw in juwer stad sy vorstroffwen(!) des erbenonde her Oleffs siner suster Kerstine sone, geheten Hans Brakel, vnde hebbe na gelaten welke gudere vnde faste grunde, to welken nagelaten gude de ernanthe her Oleff Finke vor hapet, dat he en recth erffname sij van siner suster wegen, Kerstine, des erbenonden Hans Brakels moder, saliger dechtenisse, alsoe wii dat van rechtes wegen konen ouer denken alsoe vns getuget is, dat nemant neger en is offte gelijk mijt eme so na to erffuende siner suster sone nagelath alsoe her Oleff vorbenemet vnde sin suster, de noch leuet, wan des wegen her Oleff vulmechtich is vnde vor sijk suluen to donde vnde to latende, vp to borende vnde to entfangende vnde vort qwytancien to geuende vnde vor allent to donde, wat des wegen recht is, vulle macht to hebbende. Worvme, ersamen leuen vrunde, wy juwe ersameheijt vruntliken vnde deger bidende sint ...

Aineistonäyte 3 *Biblia* 1642 Vanhan testamentin I osa: Mooseksen kirjat

1. Mooseksen kirja 31:45–31:52

Nijn otti Jacob kiwen ja pani pystyälle muistoxi.

[B1-1Ms-31:45-19a]

Ja Jacob sanoi weljillens : cootcat kiwiä . Ja he toit kiwiä / ja teit rouckion / ja söit sen rouckion päällä.

[B1-1Ms-31:46-19a]

Ja Laban cudzui hänen Jegar Sahaduta: mutta Jacob cudzui hänen Gilead.

[B1-1Ms-31:47-19a]

Nijn Laban sanoi: tämä rouckio olcon todistus tänäpä sinun ja minun waihellani / sentähden cudzui hän hänen nimens Gilead.

[B1-1Ms-31:48-19a]

Ja Mizpah / sillä hän sanoi : HERra cadzocon sinun ja minun waihelleni / cosca me ercanem toinen toisestam .

[B1-1Ms-31:49-19a]

Jos sinä waiwat minun tyttäritäni / taicka otat muita emänditä / paidzi minun tyttäritäni. Ei ole ketän täsä meidän cansam / mutta cadzo / Jumala on todistaja minun ja sinun waihellas.

[B1-1Ms-31:50-19a]

Ja Laban sanoi wielä Jacobille : cadzo / tämä on rouckio / ja tämä on kiwi / jonga minä panin minun ja sinun waihelles.

[B1-1Ms-31:51-19b]

Tämä rouckio olcon todistus / jos minä käyn ylidze tämän rouckion sinun tygös / taicka jos sinä käyt ylidze tämän rouckion ja kiwen minun tygöni / wahingota tekemän.

[B1-1Ms-31:52-19b]

Aineistonäyte 4. Almanakkatekstejä 1700- ja 1800-luvulta (1745)

Jos se annetaan nijn maata yxi ajastaica , ja sitte luodaan eli lapiolla cocoon ajetaan , nijn se tulee hywäxi sonnaxi pellolle , eli samalle suolle ja nijtulle , sitte cuin se on ensin kynnetty :

[Alm1754-A16b]

tähän taitaan myös hyödytyxellä otta lastusondaa , kewästyxiä eli lawastuxia ja hewoisen-sondaa , joca hänen wäkwän cuumudens puolesta anda wähemmän hyödytystä pellolle , mutta sitä vastaan hyödyttä enemmän sitä kylmää nijttua .

[Alm1754-A16b]

Se tapahtuu , että sitte cuin wesi on tullut ulosjuoxutetuxi sencaldaisesta nijtusta , nijn wähenee tosin ensisti ruohoncaswaminen sen syyn tähden , että se paha ruohon-lai on mistanut hänen endisen märiän elatuxens , ja parembi ruohon-laija ei ole wielä joutunut eteens tulemaan eli caswamaan ;

[Alm1754-A16b]

mutta ei sen pidä andaman peljättä itzeäns , se tulee pian palkituxi , cosca nijttu ruocotaan , sillä wälillä on se parembi , että saada wähä ja hywää , cuin jotakin enämbi , joca ei paljo kelpaa .

[Alm1754-A16b]

Usein on nijtun-maa nijn hywää laija , ettei se tarwitzekan sondaa , waan sitte cuin se on pääsnyt wapahaxi wedestä ja tullut kynnetyxi , ja ensimmäisnä vuonna kylwetyxi cauroilla , nijn sijnä caswaa sitte paxulda hywiä ruohoja , erinomattain jos ynnä caurain canssa uloskylwetään hywiä heinänteriä eli siemeniä .

[Alm1754-A16b]